

ДНІПРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

JOURNAL OF PSYCHOLOGY RESEARCH

VOLUME 26 (9)

Дніпро
2020

ISSN (Print): 2663-2950
ISSN (Online): 2652-2969

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара
(протокол № 8 від 20.01.2020 р.)

Науковий журнал зареєстровано Міністерством юстиції України (Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ № 23096-12936ПР від 11.12.2017 р.)

Журнал внесено до Переліку наукових фахових видань України, категорія «Б»
(Наказ Міністерства освіти і науки України № 88 від 02.07.2020 р.).

Електронна сторінка видання - <http://www.psyresearch.dp.ua/index.php/psy>

Рецензенти:

д.психол.н., проф. Д.М. Харченко
д.психол.н., доц. М.Г. Ткалич

Редакційна колегія:

д.психол.н., проф. І.Ф. Аршава (*відповідальний редактор*); д.психол.н., проф., член-кор. НАПН України Е.Л. Носенко (*перший заступник відповідального редактора*); д.психол.н., доц. Л.З. Левіт (*другий заступник відповідального редактора*, Білорусь); к.психол.н., доц. Д.С. Волков; д.психол.н., проф. І.Д. Пасічник; д.психол.н., проф. Л.Ф. Бурлачук; д.психол.н., проф. О.Ф. Іванова; д.психол.н., проф. В.М. Чорнобровкін; д.психол.н., проф. Н.Ф. Шевченко; д.н., проф. психол. Ш. Шварц (Ізраїль); д.н., проф. психол. Ф. Крамер (США); д.н., проф. психол. І. Кокіна (Латвія); д.психол.н., доц. О. Колесов (Латвія); к.психол.н. А.А. Бунас (*відповідальний секретар*).

Журнал публікує рецензовані наукові статті та огляди з різноманітних актуальних проблем загальної психології, соціальної психології, політичної психології, психології управління, організаційної психології, психології масових комунікацій, психології сім'ї, вікової та педагогічної психології, клінічної психології, військової психології, етнопсихології, психології професійної діяльності, гендерної проблематики, методології досліджень у психології.

Для наукових співробітників, викладачів вищих навчальних закладів, аспірантів, слухачів ФПК, студентів гуманітарних факультетів.

Журнал публикует рецензированные научные статьи и обзоры по различным актуальным вопросам общей психологии, социальной психологии, политической психологии, психологии управления, организационной психологии, психологии массовых коммуникаций, психологии семьи, возрастной и педагогической психологии, клинической психологии, военной психологии, этнопсихологии, психологии профессиональной деятельности, гендерной проблематики, методологии исследований в психологии.

Для научных сотрудников, преподавателей высших учебных заведений, аспирантов, слушателей ФПК, студентов гуманитарных факультетов.

The journal publishes peer-reviewed scientific papers and reviews on various topical issues of general psychology, social psychology, political psychology, management psychology, organizational psychology, psychology of mass communication, family psychology, psychology of professional activity, developmental and educational psychology, clinical psychology, military psychology, ethnic psychology, gender issues and methodology of research in psychology.

The publications are intended for researchers, professionals of higher educational establishments, Ph.D. students, in-career trainees, students majoring in social sciences and humanities.

ЗМІСТ

АРШАВА І.Ф., САЛЮК М.А. Роль експліцитних та імпліцитних компонентів самосвідомості у виявленні адаптаційного потенціалу особистості юнацького віку	4
БАСЕНКО О.М. Взаємозв'язок показників психічного здоров'я та факторів життєстійкості у підлітків, які мешкають поблизу лінії фронту на сході України	13
БОГУЧАРОВА О.І., ШАПОВАЛОВ В.О. Сучасний експертний підхід у практиці судових психологів: оцінка правдивості показань ...	25
БУНАС А.А. Особливості ціннісних орієнтацій сім'ї в контексті подружніх конфліктів	38
ВОЛКОВ Д.С. Провідні особистісні риси військовослужбовців аеромобільних військ	48
ГРИЦУК О.В. Емоційні стани студентів на семінарських навчальних заняттях: гендерний аспект	60
ДОВГАНЬ Н.О. Наукові підходи до аналізу феномену покоління	78
КУТСПОВА-БРЕДУН В.Ю. Специфіка адаптивного потенціалу музикантів	85
НАЗАРЕВИЧ В.В. Психологічний феномен пересуду як форма ostracization	93
НОСЕНКО Е.Л., АРШАВА І.Ф. Особистісні чинники схильності до негативного ескапізму серед студентів університету	103
ШЕВЧЕНКО Н.Ф., КРОШКА Н.П. Оцінка стійкості розвитку професійної відповідальності у студентів коледжу	110

CONTENTS

ARSHAVA I., SALYUK M. The role of explicit and implicit components of self-consciousness in identifying the adaptation potential of youth personality	4
BASENKO O. Correlation between mental health indicators and resiliency factors among adolescents living close to the front line in eastern Ukraine	13
BOHUCHAROVA O., SHAPOVALOV V. Modern expert approach in the practice of forensic psychologists: assessment of the truth of the testimony	25
BUNAS A. Peculiarities of family value orientations in the context of marital conflicts	38
VOLKOV D. Main personal traits of airmobile military servants	48
HRYSUK O. Emotional states of students during seminar education classes: gender aspect	60
DOVGAN N. Scientific positions of the analysis of the phenomenon of generation	78
KUTEPOVA-BREDUN V. The specifics of the musicians' adaptive potential	85
NAZAREVICH V. Psychological phenomenon of gossip as a form of ostracism	93
NOSENKO E., ARSHAVA I. Personality precursors of proneness to the negative escapism of the university students	103
SHEVCHENKO N., KROSHKA N. Assessment of the sustainability of the development of professional responsibility among college students	110

УДК 159.923.2

DOI <http://dx.doi.org/10.15421/102001>

РОЛЬ ЕКСПЛІЦИТНИХ ТА ІМПЛІЦИТНИХ КОМПОНЕНТІВ САМОСВІДОМОСТІ У ВИЯВЛЕННІ АДАПТАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ THE ROLE OF EXPLICIT AND IMPLICIT COMPONENTS OF SELF-CONSCIOUSNESS IN IDENTIFYING THE ADAPTATION POTENTIAL OF YOUTH PERSONALITY

Аршава І.Ф.,

д.психол.н., проф., завідувач кафедри загальної психології та патопсихології, ДНУ ім. Олеся Гончара
iarshava55@gmail.com

Салюк М.А.,

к.психол.н., доц. кафедри загальної психології та патопсихології, ДНУ ім. Олеся Гончара
nestenovo@ukr.net

У статті проаналізовано поняття імпліцитних теорій особистості та інтелекту як важливих компонентів адаптаційного потенціалу особистості в юнацькому віці. Викладено результати емпіричного дослідження характеру взаємозв'язків особливостей імпліцитних уявлень юнаків про інтелект та особистість із показниками їх соціально-психологічної адаптивності та самооцінки. Для прогнозування рівня загального показника соціально-психологічної адаптивності особистості на основі імпліцитних уявлень індивіда про особистість та інтелект побудовано кореляційно-регресійну модель.

Ключові слова: імпліцитні теорії інтелекту, імпліцитні теорії особистості, самооцінка, адаптаційний потенціал особистості.

Background. The problem of implicit theory and personal adaptive potential has been researched in the works by C. Dweck, K. Fomenko, D. Leontiev, A. Maklakov, O. Sannikova & O. Kuznetsova et al.

The **objective** of this paper is to investigate the role of implicit ideas (theories) about intelligence and personality in ensuring the adaptive potential of the individual, to establish opportunities to predict the overall rate of adaptability of the individual depending on the implicit theories.

Method. Applied psychodiagnostic techniques were used: "Structural Composition of Personal Adaptability" by O. Sannikova, O. Kuznetsova (2017); C. Dweck's implicit theories of intelligence and personality questionnaire (adapted by T. V. Kornilova), the questionnaire "Self-assessment of personality" by O. Motkov (adapted by B. Sosnovskyy). The sample included 72 testees (40 females and 32 males), aged from 17 to 22. The results of the empirical research were processed with the help of the r-linear Pearson correlation coefficient and multiple regression analysis.

Results. The results of the empirical research finds out the nature of the relationship between the implicit ideas (theories) of intelligence and personality of the subjects and their adaptive potential. The results confirm the hypothesis that acceptance of the theories of "enriched" intelligence and personality by youth is accompanied by more pronounced indicators of socio-psychological adaptation.

Conclusion. In the practical application of the results correction of individual's expectations systems regarding to the positive results of their activity and training internal cognitive characteristics will be efficient, which can cause higher level of individual's self-efficacy and psychological well-being. This all can increase adaptive capacity in difficult life circumstances and improve significantly the process of counseling.

Keywords: implicit theory of personality, implicit theory of intelligence, self-conception, psychological adaptive potential.

Постановка проблеми. Здатність до самосвідомості і самопізнання – виняткове надбання людини, яка усвідомлює себе як суб'єкта життєдіяльності. Підсумковим продуктом процесу самопізнання є динамічна система уявлень людини про себе, поєднана з їх оцінкою і названа терміном «Я-концепція». Вона формується в процесі соціальної взаємодії як відносно стійке утворення і водночас підвладне внутрішнім коливанням під дією

різних факторів. Я-концепція впливає на всі сторони життя людини: на емоційне самопочуття, стійкість до стресів і ставлення до оточення, на особливості і характер поведінки, на задоволеність роботою, навчанням, сімейними стосунками.

Більшість сучасних дослідників виокремлюють три основні компоненти самосвідомості: самопізнання (пізнавальний компонент); самоставлення (емоційно-ціннісний компонент); саморегуляція (дієво-вольовий компонент) (Kon, 1984; Nosenko, Arshava, 2010).

Проте рівнева будова самосвідомості дає змогу припустити наявність двох підґрунть для оцінки власної особистості: експліцитні уявлення і знання, та – на більш глибинному рівні – імпліцитні знання, що базуються на індивідуальних життєвих уявленнях кожної людини. Отже, крім «явної» оцінки себе, існують також «неявні» (імпліцитні) уявлення суб'єкта життєдіяльності про себе й інших, які у психології отримали назву «імпліцитних теорій».

Зазвичай експліцитні процеси пов'язують зі свідомістю, усвідомленням, контролем та довільністю. Вони доступні для вербалізації та самооцінки. Імпліцитні ж процеси належать до сфери підсвідомого, до проявів, що перебувають нижче від порога усвідомлення; вони мають автоматичний характер та здебільшого не контролюються. Ці уявлення не доступні чіткій вербалізації і людина не усвідомлює їх існування (Fomenko, 2016).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття імпліцитних теорій було запропоноване у психології американськими дослідниками Дж. Брунером і Р. Тагіурі (Bruner, Tagiuri, 1954). Спочатку об'єктом досліджень науковців було обрано імпліцитні теорії особистості як сукупність звичайних знань про психологію людини. Базою для їх вивчення стала теорія особистісних конструктів Дж. Келлі (Kelly, 1991).

За своєю сутністю імпліцитні теорії виконують регулятивну та прогностичну функції, покладені в основу стереотипізації, каузальної атрибуції та інших феноменів міжособистісного сприймання. Отже, імпліцитні уявлення розглядаються як важливе підґрунтя картини світу людини та значно впливають на її самосвідомість.

Деякі психологи акцентують на ролі імпліцитних теорій людей у саморегуляції їх діяльності. Так, на думку відомої американської дослідниці К. Двек (Dweck, 2008), імпліцитні теорії інтелекту відіграють вирішальну роль у формуванні цільової спрямованості особистості на оволодіння майстерністю, яка, на противагу цільовій установці на демонстрацію досягнень, зумовлює успішність навчальної діяльності.

Дослідниця умовно поділяє людей на два типи залежно від їх уявлень стосовно інтелекту: для одних інтелект є відносно стійкою характеристикою (стабільна імпліцитна теорія чи теорія заданості (entity theories)), для інших – це властивість, що «нарощується» у процесі навчання (incremental theories) (Dweck, 1999).

Прихильники стабільної імпліцитної теорії схильні відчувати тривогу щодо того, наскільки великий їх інтелектуальний «багаж»; будь-який виклик

життя містить загрозу для їхньої самооцінки, змушує уникати труднощів та ставити прості цілі. Особи ж, що дотримуються теорії нарощування, сприймають складні завдання як можливість розвитку, прагнуть вдосконалити власну компетентність (Dweck, 2008).

К. Двек доводить, що імпліцитні теорії впливають на поведінку, успіхи та невдачі людини, її самооцінку та оцінку інших людей. Особи з гнучкою атрибутивністю (варіабельною, контекстуальною інтерпретацією подій) здатні до більш ефективної, успішної саморегуляції порівняно з тими, хто пояснює події жорстко, через однозначні каузальні відповідності (Dweck, 1999).

Процес саморегуляції життєдіяльності тісно пов'язаний із поняттям соціально-психологічної адаптації та адаптаційного потенціалу особистості. Отже, експліцитні та імпліцитні компоненти самосвідомості можуть відігравати важливу роль у зумовленні здатності людини адаптуватися в різних умовах життєдіяльності.

Згідно з концепцією адаптаційного потенціалу особистості, яку запропонував визнаний в цій галузі досліджень фахівець А. Г. Маклаков, у структурі цього феномену можна виокремити такі характеристики: нервово-психічна стійкість, рівень розвитку якої забезпечує толерантність до стресу; самооцінка особистості, що є ядром саморегуляції і визначає ступінь адекватності сприйняття умов діяльності та своїх можливостей; відчуття соціальної підтримки, що зумовлює почуття власної значущості для оточення; рівень конфліктності особистості; досвід соціального спілкування (Maklakov, 2001).

Подальші дослідження розширили уявлення про феномен адаптаційного потенціалу і зумовили виникнення споріднених понять. Так, Д. О. Леонтьєв (Leontiev, 2016) визначає «особистісний потенціал» як базову індивідуальну характеристику, як стрижень особистості, який є інтегральною характеристикою рівня особистісної зрілості, відображає ступінь подолання особистістю заданих обставин і в результаті подолання особистістю самої себе, а також міру докладених нею зусиль у роботі над собою та над обставинами свого життя.

Сучасний російський дослідник В. О. Кулганов разом зі співавторами (Kulhanov, 2005) виокремлюють такі складові адаптаційного потенціалу особистості: рівень розвитку цілеспрямованої активності та мотивації; характер і зміст актуальних психологічних проблем; адекватність самооцінки і критичність до своїх вчинків; ставлення до людей або рівень соціальної інтеграції; ставлення до протилежної статі; розвиток загального та соціального інтелекту.

С. Т. Посохова припускає, що до адаптаційного потенціалу належить латентність адаптаційних здібностей, своєчасність і вектор реалізації яких залежать від активності особистості. На думку дослідниці, особистісний адаптаційний потенціал включає біопластичний, біографічний, психічний та особистісно-регуляторний компоненти (Posokhova, 2001).

Згідно з дослідженням О. М. Кокуна (Kokun, 2004), поняття особистісного адаптаційного потенціалу характеризує рівень розвитку взаємопов'язаних психологічних характеристик, що найбільш значущі для регуляції психічної діяльності та процесу адаптації, і зумовлює величину діапазону факторів зовнішнього середовища, до яких організм може пристосуватись.

Українські дослідниці О. П. Саннікова та О. В. Кузнецова описали комплекс формально-динамічних і якісних характеристик адаптивності особистості (Sannikova, Kuznietsova, 2017). Розглянемо ці компоненти більш детально.

Когнітивний компонент адаптивності представлений такими параметрами: широта – вузькість охоплення сигналів соціуму в актуальній адаптаційній ситуації, що відображає ступінь широти поля сприйняття, охоплення сигналів, які впливають на людину в новій або неочікуваній соціальній ситуації; легкість – важкість їх розпізнавання та ієрархізації, що відображає ступінь вираження здатності особистості розрізняти та виокремлювати серед різноманітних стимулів, що на неї впливають у конкретній адаптаційній ситуації, головні, смислотвірні, найбільш об'єктивно значущі, що приводить до адекватної оцінки ситуації, її розуміння; точність – неточність орієнтації в соціальних очікуваннях, що відображає ступінь здатності особистості до розуміння та правильної оцінки вимог та очікувань соціального оточення з приводу взаємодії, здатності прогнозувати зміни у станах та поведінці оточення, передбачати результат взаємодії з ним.

Емоційно-мотиваційний компонент включає параметри: стійкість – нестійкість емоційного переживання, що характеризує схильність особистості довго утримувати емоційне переживання, що виникає як реакція на нову або неочікувану ситуацію, без суттєвих змін у характеристиках домінантних емоцій; готовність – відсутність готовності змінюватися, що відображає ступінь відкритості особистості новому досвіду, схильності до його прийняття, здатності змінюватися відповідно до змісту цього досвіду, а також рівень актуалізації потреби особистості у змінах та адаптації.

Поведінковий компонент включає характеристики, що пов'язані, насамперед, із якостями вольової сфери особистості, які представлені в таких параметрах: готовність – відсутність готовності до здійснення конструктивних дій, які спрямовані на переборювання невдач, що свідчить про ступінь схильності особистості активно впливати на розвиток подій; готовність – відсутність готовності до здійснення дій, які спрямовані на досягнення мети, що відображає ступінь схильності особистості активно реалізовувати власні наміри, значущі цілі з урахуванням змін, що відбуваються в середовищі, а також в умовах невизначеності розвитку подій, рівень здатності до ефективної, продуктивної поведінки в адаптаційній ситуації.

Посилаючись на працю О. М. Богомолова (Bogomolov, 2008), можемо виокремити основні риси, за якими трактують поняття «особистісний

адаптаційний потенціал» сучасні дослідники: останній розглядається як інтегральна змінна, що характеризує сукупність індивідуально-психологічних ознак, які зумовлюють ефективність психічної адаптації; має властивості складної системи, тому системний аналіз є основним підходом до його дослідження; включає не тільки експліцитні прояви адаптаційних здібностей, а й латентні властивості, які можуть проявитися при зміні змісту, сили та напряму впливу адаптогенних факторів; пов'язаний із віковими і психологічними особливостями, при цьому власна активність особистості виступає в якості умови, що регулює міру реалізації потенційних можливостей.

Метою дослідження є емпірична перевірка ролі імпліцитних уявлень (теорій) про інтелект і особистість у забезпеченні адаптаційного потенціалу особистості, встановлення можливостей прогнозування загального показника адаптивності особистості залежно від сформованих у неї імпліцитних теорій.

Основні результати дослідження. На основі теоретичного аналізу проблеми адаптаційного потенціалу особистості була сформульована концептуальна гіпотеза дослідження: імпліцитні уявлення про інтелект та особистість є важливими факторами успішності соціально-психологічної адаптації в юнацькому віці. Для перевірки цього припущення було проведено емпіричне дослідження.

У дослідженні взяли участь 72 особи юнацького віку (40 – жіночої та 32 – чоловічої статі) віком від 17 до 22 років; середній вік досліджуваних – 19,5 років.

Застосовані такі психодіагностичні методики: тест-опитувальник діагностики формально-динамічних і якісних ознак адаптивності (О. П. Саннікова, О. В. Кузнецова) (Sannikova, Kuznietsova, 2017); опитувальник імпліцитних теорій і цілей навчання К. Двек (у модифікації Т. В. Корнілової та С. Д. Смірнова); опитувальник «Самооцінка особистості» (О. І. Мотков, у модифікації Б. О. Сосновського).

Методи математико-статистичної обробки даних: кореляційний аналіз (коефіцієнт кореляції r -Пірсона), множинний лінійний регресійний аналіз для прогнозування показників соціально-психологічної адаптивності на основі самооцінки, імпліцитних теорій інтелекту та особистості.

Результати розрахунків коефіцієнтів кореляції між показниками самооцінки, імпліцитних уявлень респондентів та загальним показником адаптивності особистості представлено в таблиці 1.

Таблиця 1

Кореляційні зв'язки між показниками самооцінки, імпліцитних теорій та адаптивності особистості

Показники адаптивності особистості	Самооцінка	Імпліцитна теорія «нароцуженого» інтелекту	Імпліцитна теорія «збагачуваної» особистості
ШОСС	0,285*	0,059	0,098
ЛРСС	0,211	0,281*	0,315**
ТОСО	0,232	0,223	0,309**
СЕП	0,170	0,121	0,289*

ГЗ	0,093	0,124	0,104
ГПН	0,150	0,250*	0,241*
ГДМ	0,156	0,064	0,287*
ЗПЗ	0,086	0,137	0,189
ЗПА	0,283*	0,251*	0,368**

Примітка: ШООС – широта охоплення соціальних сигналів; ЛРСС – легкість розуміння соціальних сигналів, ТОСО – точність орієнтації в соціальних очікуваннях, СЕП – стійкість емоційних переживань, ГЗ – готовність змінюватися, ГПН – готовність до здійснення конструктивних дій, спрямованих на подолання невдач, ГДМ – готовність до здійснення дій, спрямованих на досягнення мети, ЗПЗ – загальний показник задоволеності, ЗПА – загальний показник адаптивності

* – статистично значущі зв'язки на рівні $p \leq 0,05$

** – статистично значущі зв'язки на рівні $p \leq 0,01$

Результати кореляційного аналізу дають змогу стверджувати правильність припущення стосовно тісних взаємозв'язків показників соціально-психологічної адаптивності особистості з її імпліцитними уявленнями про інтелект та особистість. При цьому схильність до теорії «збагачуваної» особистості виявилась більш тісно пов'язаною зі шкалами адаптивності (більшість на рівні значущості $p < 0,01$), ніж схильність до уявлень про інтелект як такий, що «нарощується» ($p < 0,05$).

Покажемо те, що обидві шкали імпліцитних уявлень позитивно корелюють із показниками легкості розуміння соціальних сигналів та готовністю особистості до здійснення конструктивних дій, спрямованих на подолання невдач.

Показники ж самооцінки, які ми розглядаємо в якості експліцитного прояву самосвідомості особистості, статистично значуще корелюють лише зі шкалою «широта охоплення соціальних сигналів» та загальним показником адаптивності. Цей результат може бути пояснений неоднозначністю та нелінійністю взаємозв'язків самооцінки особистості з її соціально-психологічною адаптацією, адже як завищений, так і занижений рівні самооцінки можуть негативно позначатися на адаптивності. Неадекватність характеристик особистості, пов'язаних з образом «Я» (самосприйняття, самоставлення, самооцінка), поєднуючись із низкою специфічних переживань (самозвинувачення, аутоагресія, недовірливість), формують передумови для розвитку дезадаптивних станів (Salyuk, Tarasiuk, 2018).

Отже, проаналізувавши результати дослідження, можемо стверджувати, що інкрементальні уявлення про особистість тісно пов'язані з когнітивним (легкість розуміння соціальних сигналів, точність орієнтації в соціальних очікуваннях), емоційно-мотиваційним (стійкість емоційних переживань) та поведінковим (готовність до здійснення конструктивних дій, спрямованих на подолання невдач, готовність до здійснення дій, спрямованих на досягнення мети) компонентами адаптивності. Респонденти, що оцінюють особистість (і власну, й інших людей) як здатну до постійного розвитку та самовдосконалення, демонструють також значно вищий інтегральний показник соціально-психологічної адаптивності ($p < 0,01$).

Уявлення опитаних юнаків про інтелект як такий, що здатен розвиватися, «нарощуватися», сприяє більш вираженому прояву

когнітивного компоненту адаптивності (легкість розпізнання сигналів соціуму) та підвищує готовність до здійснення конструктивних дій, спрямованих на подолання невдач, що відображає ступінь схильності особистості активно впливати на розвиток подій з метою досягнення успіху, здатності переборювати труднощі та перепони, що виникають в адаптаційній ситуації в напрямі гармонізації взаємин із середовищем.

Результати проведеного аналізу дають змогу вважати за доцільне застосування процедури множинного лінійного регресійного аналізу для прогнозування загального показника соціально-психологічної адаптивності особистості на основі показників самооцінки і прийняття інкрементальних імпліцитних теорій інтелекту та особистості.

Отже, при проведенні множинного регресійного аналізу незалежними змінними (предикторами) було обрано показники самооцінки, імпліцитної теорії «нарошчуваного» інтелекту, імпліцитної теорії «збагачуваної» особистості. Залежною змінною виступав загальний показник соціально-психологічної адаптивності за методикою О. П. Саннікової, О. В. Кузнецової.

За результатами статистичної обробки було побудовано двофакторну кореляційно-регресійну модель адаптивності особистості:

$$ЗПА = 16,33 + 0,33 * \text{Прийняття теорії «збагачуваної» особистості} + 0,23 * \text{Самооцінка}$$

Результати регресійної статистики наведено в таблиці 2, а загальна характеристика побудованої кореляційно-регресійної моделі представлена в таблиці 3.

Таблиця 2

Регресійна статистика для двофакторної моделі прогнозування показників адаптивності особистості

Показники	Розраховане значення
R	0,430
R-квадрат	0,185
нормований R-квадрат	0,162
стандартна похибка	4,250

Таблиця 3

Характеристика кореляційно-регресійних зв'язків

Показники	Коефіцієнт регресії	t-критерій Стьюдента	P-значення
прийняття теорії «збагачуваної» особистості	0,329	2,983	0,004
самооцінка	0,227	2,057	0,044

Величина коефіцієнта регресії для побудованої моделі дорівнює – 0,430, обидва фактори корелюють позитивно (прийняття теорії «збагачуваної» особистості, самооцінка). Значення R-квадрата (коефіцієнта детермінації) дорівнює 0,185, частка дисперсії результату Y (загальний показник адаптивності), пояснена регресією, складає 18,5%.

За результатами регресійного аналізу виникає можливість прогнозування рівня соціально-психологічної адаптивності особистості на основі показників прийняття теорії «збагачуваної» особистості та самооцінки.

Особливості структури самосвідомості можуть визначати специфіку адаптаційного потенціалу особистості в юнацькому віці та бути предикторами розвитку соціальної дезадаптації.

Висновки. Отже, імпліцитні уявлення можна розглядати як важливе підґрунтя картини світу людини, адже вони значно впливають на її самосвідомість, саморегуляцію життєдіяльності та особливості соціально-психологічної адаптації. Саме тому дослідження імпліцитних компонентів самосвідомості є актуальною темою, розробку якої значно гальмує дефіцит методів операціоналізації цього конструкту. Психічні процеси, стани, властивості, особистість та Я-концепція зазвичай вимірюються за допомогою самозвітів, які мають інтроспективний та експліцитний характер. Отже, постає важливе та ще до кінця не вирішене завдання щодо розробки методик вимірювання імпліцитних уявлень людини.

Важливо також зазначити, що психологічна робота, спрямована на зміну експліцитних та імпліцитних компонентів самосвідомості особистості, може стати ефективним ресурсом для підвищення рівня адаптаційного потенціалу особистості в юнацькому віці. Сприяння розвитку самосвідомості, суб'єктної активності, формування інкрементальних імпліцитних уявлень про власну особистість може знизити ризик дезадаптивних проявів у життєдіяльності людини та значно підвищити її суб'єктивне благополуччя.

Бібліографічні посилання

- Arshava, I. & Salyuk, M. (2019), "Implicit theory of intelligence and personality as predictors of psychological wellbeing and optimism", *Journal of psychology research*, Vol. 25 (8), p. 10–20.
- Bogomolov, A. M. (2008), "Individual Adaptive Potential in the Context of System Analysis" ["Lychnostnyi adaptatsyonnyi potentsyal v kontekste systemnoho analyza"], *Psychological Science and Education*, Vol. 13 (1), p. 67–73.
- Bruner, J. S. & Tagiuri, R. (1954), The perception of people. *Handbook of social psychology*. Cambridge: Addison-Wesley, Vol. 2, p. 634–654.
- Dweck, C. S. (1999), *Self-theories: Their role in motivation, personality, and development*, Philadelphia: Psychology Press, Taylor & Francis Group.
- Dweck, C. S. (2008), "Can Personality Be Changed? The Role of Beliefs in Personality and Change", *Current directions In Psychological Science*, Vol. 17, № 62, p. 391–394.
- Fomenko, K. I. (2016), "Implicit theories of intelligence and personality in connection with hubristic students' motivation" ["Implitsytni teoriiyi intelektu y osobystosti u zv'yazku z gubrystychnoyu motyvatsiyeyu v studentiv"]. *Visnyk KhDU. Seriya: "Psykhologichni nauky"*. № 5, p. 71–76.
- Kelly, G. A. (1991), *The psychology of personal constructs: Vol. 1. A theory of personality*. London: Routledge.

- Kokun, O. M. (2004), *Optimizacija adaptacijnyh mozhyvostej ljudyny: psyhofiziologichnyj aspekt zabezpechennja dijaj'nosti*. Kyiv: Milenium.
- Kon, Y. S. (1984), *V poyskakh sebya: Lychnost' y ee samosoznanye*. Moskva.
- Kulhanov, V. A. (2005), "Studies of the adaptive potential of personality in adolescents and youth" ["Yssledovanyya adaptatsyonnoho potentsyala lychnosty u podrostkov y molodezhy"], *Anan'evskye chtenyia*. SPb.: SPbHU, p. 578–580.
- Leontiev, D. A. (2016), "Samoregulyatsiya, resursy i lichnostnyi potentsial" ["Self-regulation, resources and personality potential"]. *Sibirskii psikhologicheskii zhurnal [Siberian Psychological Journal]*, Vol. 4 (62), p. 18–37.
- Maklakov, A. G. (2001), "Personal adaptive potential: its application and forecasting in extreme situations" ["Lichnostnyi adaptacionnyi potentsial: ego mobilizatsiya i prognozirovaniye v ekstremal'nykh usloviyakh"]. *Psikhologicheskii zhurnal*, Vol. 22, № 1, p. 16–24.
- Nosenko, E. L. & Arshava, I. F. (2010), *Contemporary trends in foreign psychology: psychology of personality*. [Suchasni napriamy zarubizhnoi psykholohii: psykholohiia osobystosti]. Dnipropetrovsk.
- Posokhova, S. T. (2001), "Personal regulation of adaptation in changing social environment" ["Lichnostnaya regulyatsiya adaptatsii v izmenyayushcheysya sotsialnoy srede"]. *Psikhologicheskie problem samorealizatsii lichnosti [Psychological problems of personal self-fulfillment]*. St. Petersburg, St. Petersburg State University Press, p. 111–121.
- Salyuk, M. A. & Tarasiuk, K. O. (2018), "The role of implicit ideas of youth about personality in the prediction of their predisposition to depression". *Young Scientist*, № 11 (63), p. 635–639.
- Sannikova, O. P. & Kuznietsova, O. V. (2017), "Complex diagnosis of personality adaptability". *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, Vol. 53, Issue: 114, p. 84–89.

УДК 159.922.378

DOI <http://dx.doi.org/10.15421/102002>

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ПОКАЗНИКІВ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ТА ФАКТОРІВ ЖИТТЄСТІЙКОСТІ У ПІДЛІТКІВ, ЯКІ МЕШКАЮТЬ ПОБЛИЗУ ЛІНІЇ ФРОНТУ НА СХОДІ УКРАЇНИ CORRELATION BETWEEN MENTAL HEALTH INDICATORS AND RESILIENCY FACTORS AMONG ADOLESCENTS LIVING CLOSE TO THE FRONT LINE IN EASTERN UKRAINE

Басенко О.М.,

аспірантка Докторської школи імені родини Юхименків НаУКМА
o.basenko@ukma.edu.ua

Стаття представляє результати емпіричного дослідження взаємозв'язку показників психічного здоров'я та факторів життєстійкості у підлітків, що мешкають поблизу лінії фронту на Сході України. Отримані дані показали, що підлітки зазначеної групи зазнають психотравматичного впливу подій, пов'язаних із війною: мають симптоми посттравматичного стресу, тривожності та депресії, схильність до зловживання алкоголем. Разом з тим серед них було виявлено достатньо високий загальний рівень життєстійкості. Стан психічного здоров'я підлітків взаємопов'язаний із комплексом таких факторів життєстійкості: спілкування, впевненість у собі, допомога іншим, підтримка батьків та відчуття щастя. Встановлено, що серед інших факторів життєстійкості підтримка батьків та відчуття щастя є найбільш значущими. Аналіз отриманих даних засвідчив зменшення психоемоційних порушень та схильності до зловживання алкоголем у респондентів завдяки зростанню у них відчуття щастя та більшій підтримці від батьків. В результаті дослідження було підтверджено, що розглянуті фактори життєстійкості позитивно впливають на показники психічного здоров'я та створюють специфічні захисні чинники, сприятливі для розвитку й зміцнення життєстійкості підлітків, що мешкають поблизу лінії фронту на Сході України як особливого контексту перебування.

Ключові слова: підлітки, воєнний конфлікт, психологічна травма, психічне здоров'я, життєстійкість.

Background. The article examines topical problem of mental health and resiliency among adolescents affected by the war conflict in Ukraine.

The **objective** of this paper is to study correlation between mental health indicators and resiliency factors among adolescents living close to the front line in Eastern Ukraine.

Method. The following psychodiagnostics instruments were used: Child Psychosocial Distress Screener (CPDS); Mental Health Assessment Instrument (MHA) and Resiliency Screener for children and adolescents (aged from 9 to 17). The last two questionnaires are contextual measures covering specific psychosocial problems and semantic constructs typical for the conflict-affected population in Eastern Ukraine. The **sample** included 222 schoolchildren from Donetsk region, aged from 15 to 17 (among them 39% – females and 61% – males).

Results. The study findings have shown that adolescents living close to the front line in Eastern Ukraine were affected by the adverse war events: they had symptoms of post-traumatic stress, depression, anxiety, problems with alcohol use. Nevertheless, we observed above-average resiliency level in the studied adolescent group. Strong correlation was revealed between the mental health indicators and the complex of resiliency factors: “communication with others”, “self-confidence”, “helping others”, “family support” and “happiness”. Analysis showed “family support” and “happiness” as the most significant resiliency factors and proved reducing of mental health problems and alcohol abuse among adolescents due to increasing their feeling of happiness and support provided by family.

Conclusion. The study showed positive impact of resiliency factors on mental health indicators of the respondents. “Family support” and “feeling of happiness” proved to be protective factors and resiliency strengthening factors for conflict-affected adolescents in Eastern Ukraine as a specific social and cultural context. The data obtained should be reviewed in developing effective interventions for the studied group of testees. Next researches need to focus on further studying resiliency among the most vulnerable conflict-affected adolescents with risks of alcohol abuse, antisocial behavior and committing suicide.

Keywords: adolescents, armed conflict, psychological trauma, mental health, resiliency.

Постановка проблеми. Підлітки належать до однієї з найбільш вразливих категорій, що зазнають негативного психотравматичного впливу подій воєнного конфлікту, адже саме в цьому віці психіка людини зазнає істотних трансформацій та є особливо вразливою, а за екстремальних умов війни критичний процес внутрішніх особистісних перетворень ускладнюється й обтяжується психічним травмуванням. Гострота психологічних реакцій особи залежить як від її індивідуальних особливостей, так і від контексту перебування, а характер стресової ситуації визначається ступенем розбіжності між зовнішніми вимогами та тими потенціями, які має суб'єкт. Тому актуальним є вивчення проблем психічного здоров'я та факторів життєстійкості у підлітків, які мешкають на територіях, безпосередньо наближених до зони проведення бойових дій на Сході України і переживають вплив стресових подій, пов'язаних з воєнним конфліктом, з використанням адаптованих до конкретного соціально-культурного середовища психодіагностичних методик.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми психічного здоров'я та життєстійкості у підлітків, що зазнають психологічних травм в умовах воєнного конфлікту, вивчаються багатьма українськими та зарубіжними науковцями (С. Богданов, Н. Гусак, О. Залеська, В. Панок, В. Чернобровкіна, В. Чернобровкін, Т. Betancourt, J. Cohen, К. Khan, W. Tol, M. Wessells та ін.).

Особливий погляд на вивчення проблем переживання стресу, психологічної травми та розвитку життєстійкості пропонує сучасний підхід резилієнс. На протигагу традиційному, орієнтованому на травму та ураженість, підхід резилієнс наголошує на важливості внутрішнього потенціалу особистості і зовнішніх чинників у розвитку життєстійкості та властивій особистості здатності до активізації індивідуальних психічних ресурсів, зокрема в особливо критичних умовах (Гусак та ін., 2017; Betancourt & Khan, 2008).

Як стверджують Т. Betancourt та К. Khan, загалом поняття життєстійкості та психоемоційного стану дітей і підлітків в умовах війни варто розглядати скоріше як динамічний процес. Треба уникати трактування життєстійкості (резильєнтності) як персональної властивості окремих «невразливих» осіб, котрі почуваються добре навіть попри перебування у кризових умовах. Натомість доречніше говорити про умови та результати психологічного відновлення й адаптації (Betancourt & Khan, 2008).

Згідно з підходом резилієнс, життєстійкість індивіда формується в результаті дії захисних факторів та процесів, сприятливих для позитивного розвитку та психологічного благополуччя. Людина є однією з багатьох взаємозалежних і взаємопов'язаних ланок загальної соціоекологічної системи, в контексті якої вона функціонує: родина, школа, друзі, громада, суспільство, і рівень життєстійкості однієї ланки безпосередньо впливає на рівень життєстійкості інших (Богданов та ін., 2017; Гусак та ін., 2017; Anthony & Koupernik, 1974; Bronfenbrenner, 1979).

В умовах екстремальних ситуацій, і зокрема воєнного конфлікту, підліткам властиве специфічне переживання психологічної травми: їм ще бракує соціальної і психологічної зрілості та життєвого досвіду для усвідомлення того, що сталося. Інтенсивність власних переживань психотравматичних подій здебільшого є дуже високою – підліток стає вкрай вразливим, істотно змінюється його/її поведінка. Спостерігається загострення психологічних проблем, наявних раніше. Окрім того, додатковий вплив на психоемоційний стан підлітка можуть справляти стресовий стан батьків і рідних, проблеми стосунків з однолітками, загальні соціально-економічні проблеми. Все це посилює рівень напруження і, як наслідок, особа живе у стані постійної тривоги й страху, виснажуються її коупінг-ресурси (Богданов та ін., 2017; Бочкор та ін., 2014; Маркова та ін., 2017).

Аналізуючи різні програми психотерапевтичних інтервенцій для дітей у країнах низького та середнього економічного розвитку, дослідники Tol та інші вказали як на сприятливий, так і негативний ефекти цих програм залежно від конкретних контекстуальних та індивідуальних факторів. Подекуди було виявлено, що в надзвичайних ситуаціях природний процес психологічного відновлення дітей, які перебували в умовах стресового впливу, погіршувався через застосування таких програм «підтримки» (Tol, 2013). Тому необхідно точно визначити проблему, що передбачає оцінку впливу різних психотравматичних чинників, врахування особливостей контексту перебування та аналіз індивідуальних характеристик особи, з метою подальшої ретельної розробки та застосування необхідних інтервенцій.

Метою дослідження є емпіричне вивчення взаємозв'язку показників психічного здоров'я та факторів життєстійкості у підлітків, що мешкають поблизу лінії фронту на Сході України.

Для дослідження проблем психічного здоров'я та факторів життєстійкості у зазначеній категорії підлітків нами було застосовано такі психодіагностичні методики: 1) опитувальник рівня психосоціального стресу Child Psychosocial Distress Screener (CPDS) для дітей віком від 8 до 18 років, використовуваний для визначення переліку травматичних подій, які переживала дитина/підліток (Тарабрина, 2001); 2) скрінер оцінки психічного здоров'я КМА-УДХ (Mental Health Assessment Instrument, МНАІ), розроблений дослідниками Національного університету «Кієво-Могилянська академія» (НаУКМА) та Університету Джонса Хопкінса (США) в межах проєкту ЮСЕЙД «Дослідження ефективності і процесу впровадження різних версій програм психічного здоров'я для ветеранів АТО і переселенців в Україні» (2015–2018 рр.), дає змогу ідентифікувати людей із високим рівнем симптомів депресії, ПТСР, тривожності і зловживання алкоголем (Doty et al., 2018); 3) опитувальник резильєнтності (життєстійкості), розроблений дослідниками Національного університету «Кієво-Могилянська академія» (НаУКМА) в межах спільного проєкту НаУКМА та ЮНІСЕФ «Комплексна психосоціальна підтримка спеціалістів мобільних бригад, які працюють у буферній зоні» (2016 р.), враховує місцеву термінологію, вживану віковою

категорією від 9 до 17 років на позначення психоемоційних проблем та життєстійкості; складається з 20-ти тверджень, які згруповані за п'ятьма визначеними факторами життєстійкості: впевненість у собі, підтримка батьків, відчуття щастя, спілкування, допомога іншим (Bogdanov et al., 2017). Останні дві методики особливі тим, що враховують специфіку психосоціальних проблем, а також семантичних і стилістичних конструктів осіб, що постраждали від наслідків воєнного конфлікту в Україні.

Разом у дослідженні взяли участь 222 підлітки віком від 15 до 17 років (це учні середніх загальноосвітніх шкіл I–III ступенів та професійних навчальних закладів Донецької та Луганської областей у 0–30-кілометровій зоні поблизу лінії фронту). 39% респондентів склали дівчата, 61% – хлопці. Більшість опитаних мешкали разом зі своїми близькими та рідними все життя (93%), не змінювали місця проживання (67,6%) або змінювали один раз чи двічі (22,8%).

Основні результати дослідження. Перебіг воєнного конфлікту за розглянутий період (2014–2019 рр.) складався з активних фаз та відносного зменшення інтенсивності бойових дій. За даними доповіді Управління Верховного комісара ООН з прав людини, за період з лютого до травня 2019 року (час проведення опитування) найбільші соціально-економічні та психологічні проблеми переживали громади в зоні 0–15 км поблизу лінії розмежування; ситуація ускладнювалася також постійним порушенням режиму перемир'я, обстрілами, поширенням вибухових пристроїв і пов'язаною з цим загибеллю цивільних людей (УВКПЛ, 2019).

Було виявлено, що переважна більшість опитаних (94,7%) пережили ті чи інші психотравматичні події, пов'язані з воєнним конфліктом (табл. 1).

Таблиця 1

Частота та відсоток відповідей респондентів щодо пережитих подій воєнного конфлікту (CPDS)

Тип події	Ч		Ж		Загалом	
	N	%	N	%	N	%
Вибухи	73	54,9%	40	46,5%	113	51,6%
Стрілянина	87	65,4%	56	65,1%	143	65,3%
Люди, які погрожували іншим зброєю	29	21,8%	13	15,1%	42	19,2%
Озброєні люди, які заходили в дім підлітків та погрожували їм чи їхнім близьким	8	6,0%	7	8,1%	15	6,8%
Люди, які брали участь у бійках	83	62,4%	49	57,0%	132	60,3%
Танки, військові машини	114	85,7%	79	91,9%	193	88,1%
Побитих незнайомців	70	52,6%	33	38,4%	103	47,0%
Побитих знайомих	34	25,6%	21	24,4%	55	25,1%
Вбитих незнайомців	20	15,0%	8	9,3%	28	12,8%

Вбитих знайомих	16	12,0%	12	14,0%	28	12,8%
Побитих родичів, членів родини	5	3,8%	3	3,5%	8	3,7%
Вбитих родичів, членів родини	4	3,0%	1	1,2%	5	2,3%
Грубість військового	1	0,70%	0	0	0	0
Нічого	8	6,0%	3	3,4%	11	5,3%

Підлітки, які пережили принаймні одну травматичну подію, повідомили, що зазнали незначного (42,2%) або значного стресу (26,5%). При цьому вищий рівень стресу властивий переважно дівчатам, аніж хлопцям (47,5% та 12,9% відповідно). Загалом понад половина опитаних (68,7%) зазначили про отриманий ними стрес внаслідок пережитих подій воєнного конфлікту (табл. 2).

Таблиця 2

Частота та відсоток відповідей респондентів щодо наявності стресового стану внаслідок переживання подій воєнного конфлікту (CPDS)

	Ч		Ж		Загалом	
	N	%	N	%	N	%
Ні	53	42,7%	11	13,8%	64	31,4%
Трохи	55	44,4%	31	38,8%	86	42,2%
Так	16	12,9%	38	47,5%	54	26,5%
Загалом	124	100,0%	80	100,0%	204	100,0%

За допомогою опитувальника психічного здоров'я (МНАІ) виявлено, що 25,5% підлітків відчувають депресію, 34,9% – посттравматичний стрес, 7,8% – тривожність, а 7,7% схильні до зловживання алкоголем. Саме дівчата демонструють значно більшу, порівняно з хлопцями, схильність до переживання посттравматичного стресу (50,7% проти 24,8% відповідно), депресії (34,2% – 19,7%) та тривожності (13% – 5,1%) (табл. 3).

Таблиця 3

Частота та відсоток відповідей респондентів щодо симптомів проблем психічного здоров'я (МНАІ)

	Ч		Ж		Загалом	
	N	%	N	%	N	%
Депресії	23	19,7%	27	34,2%	50	25,5%
Посттравматичного стресу	28	24,8%	37	50,7%	65	34,9%
Вживання алкоголю	11	8,9%	5	5,9%	16	7,7%
Тривожності	6	5,1%	10	13,0%	16	8,2%

Більшість респондентів, що пережили принаймні одну психотравматичну подію (N=206), мають щонайменше один виражений симптом (табл. 4).

Таблиця 4

Частота і відсоток відповідей респондентів щодо наявності симптомів психоемоційних проблем

Кількість симптомів	N	%
0	100	48,5%
1	43	20,9%
2	27	13,1%
3	17	8,3%
4	11	5,3%
5	6	2,9%
6	1	0,5%
7	1	0,5%
Загалом	206	100,0%

З іншого боку, результати опитування продемонстрували досить високий рівень життєстійкості респондентів. За даними опитувальника резильєнтності (життєстійкості), середнє значення рівня життєстійкості для підлітків чоловічої і жіночої статі (табл. 5) складає 3,87 по всіх показниках (статистична похибка = 0,04). Рівень життєстійкості у вибірці варіюється від 2,25 (низький показник життєстійкості) до 4,74 (високий показник життєстійкості), показники розподіляються від 1 (низький рівень життєстійкості) до 5 (високий рівень життєстійкості). При цьому підлітки чоловічої статі виявляють вищу здатність долати негативні наслідки пережитих стресових подій порівняно з підлітками жіночої статі (середнє значення = 3,91, статистична похибка 0,05 – хлопці; середнє значення = 3,82, статистична похибка 0,07 – дівчата).

Таблиця 5

Дескриптивна статистика для опитувальника резильєнтності (життєстійкості)

	Ч	Ж	Загалом
Валідна кількість	105	75	180
Середнє значення	3,91	3,82	3,87
Медіана	3,98	3,91	3,94
Мінімальнє значення	2,36	2,25	2,25
Максимальнє значення	4,74	4,71	4,74
Статистична похибка	,05	,07	,04
Стандартнє відхилення	,55	,56	,56

Хлопці виявляють вищі показники життєстійкості, зокрема за такими факторами: впевненість у собі (3,98 порівняно з 3,82 у дівчат), підтримка батьків (4,06 порівняно з 3,84 у дівчат), відчуття щастя (3,39 порівняно з 3,5 у дівчат) та спілкування (3,68 порівняно з 3,57 у дівчат), тоді як дівчата мають вищі показники за фактором «допомога іншим» (4,19 порівняно з 3,91 у хлопців) (табл. 6).

Пояснити такий достатньо високий рівень життєстійкості в опитаних підлітків можна, зокрема, вже певною сформованістю емоційно-вольових

якостей, притаманною для старшого підліткового віку, та більшою психічною гнучкістю порівняно з дорослими.

Таблиця 6

Дескриптивна статистика для шкал опитувальника резильєнтності (життєстійкості)

		<i>спілкування</i>	<i>впевненість у собі</i>	<i>відчуття щастя</i>	<i>допомога іншим</i>	<i>підтримка батьків</i>
Ч	N	115	117	113	119	116
	Серед.знач.	3,68	3,98	3,94	3,91	4,06
	Медіана	3,67	4,20	4,00	4,00	4,20
	Мінімум	1,33	1,80	1,25	1,00	1,80
	Максимум	5,00	5,00	5,00	5,00	5,00
	Стат. помилка	,08	,06	,08	,07	,07
	Станд. відхил.	,83	,67	,83	,73	,81
Ж	N	79	79	79	81	81
	Серед.знач.	3,57	3,82	3,50	4,19	3,84
	Медіана	3,67	3,80	3,75	4,33	4,00
	Мінімум	1,00	2,40	1,50	2,33	1,20
	Максимум	5,00	4,80	5,00	5,00	5,00
	Стат. помилка	,11	,06	,11	,07	,11
	Станд. відхил.	,97	,55	,99	,61	,98

З метою тестування надійності шкал резильєнтності (життєстійкості) нами було здійснено перевірку внутрішньої сумісності з використанням альфи Кронбаха (α) (табл. 7). Діапазон альфи Кронбаха від 0 до 1 та коефіцієнти вищі за 0.70, 0.80 та 0.90 вважаються адекватними, достатніми та сильними. За отриманими даними, внутрішню сумісність мають шкали «підтримка батьків» ($\alpha=0,87$) та «відчуття щастя» ($\alpha=0,80$), тоді як для шкал «впевненість у собі» ($\alpha=0,62$), «спілкування» ($\alpha=0,60$), «допомога іншим» ($\alpha=0,49$) показники не є достатньо доказовими.

Таблиця 7

Показники альфи Кронбаха для шкал опитувальника резильєнтності (життєстійкості)

<i>Шкали (фактори)</i>	<i>Кількість запитань</i>	<i>Альфа Кронбаха</i>
Впевненість у собі	5	0,62
Підтримка батьків	5	0,87
Відчуття щастя	4	0,80
Спілкування	3	0,60
Допомога іншим	3	0,49

Відповідно до отриманих даних, можемо стверджувати, що «підтримка батьків» та «відчуття щастя» виявляються найбільш значущими факторами життєстійкості для підлітків, які перебувають в умовах воєнного конфлікту на Сході України. Саме підтримка батьків у тому чи іншому вигляді, яку отримують підлітки, перебуваючи в умовах воєнного конфлікту, емоційний зв'язок, відчуття захищеності, співпричетності – з одного боку, та відчуття щастя завдяки індивідуальним психоемоційним властивостям та/або

зовнішнім чинникам, зокрема й підтримці батьків – з іншого утворюють специфічні захисні фактори, сприятливі для розвитку й зміцнення життєстійкості саме цієї цільової групи. Отримані нами дані цілком підтверджують сформульовану багатьма дослідниками тезу про значущість і потужність родинних зв'язків для людини у підлітковому віці. Позитивний фізичний та емоційний контакт із батьками створює відчуття захищеності як передумову сприятливого психічного розвитку, зокрема формування опірності до впливу стресових ситуацій. Як підтверджують результати багатьох досліджень, емоційна прив'язаність є критичною при допомозі підліткам впоратися з важкими подіями і дає змогу уникнути згубного впливу психотравматичних ситуацій на стан їх психічного здоров'я (Бастун, 2010; Betancourt & Khan, 2008; Wessels, 2016).

Кореляційний аналіз шкал МНАІ та резильєнтності (життєстійкості) (табл. 8) надав можливість встановити взаємозв'язок між факторами життєстійкості та показниками психічного здоров'я опитаних підлітків.

Таблиця 8

Коефіцієнти кореляції між шкалами МНАІ та резильєнтності (життєстійкості)

<i>Spearman's rho</i>		<i>Депресія</i>	<i>Пост-травматичний стрес</i>	<i>Вживання алкоголю</i>	<i>Тривожність</i>	<i>Спілкування</i>	<i>Впевненість у собі</i>	<i>Відчуття щастя</i>	<i>Допомога іншим</i>	<i>Підтримка батьків</i>
Пост-травматичний стрес	Коеф. корел. ,893** Знач N 186									
Вживання алкоголю	Коеф. корел. ,262** Знач N 196	,237**								
Тривожність	Коеф. корел. ,576** Знач N 184	,643**	,224**							
Спілкування	Коеф. корел. -,228** Знач N 179	-,214**	,039	-,103						
Впевненість у собі	Коеф. корел. -,223** Знач N 181	-,206**	-,090	-,207**	,348**					
Відчуття щастя	Коеф. корел. -,530** Знач N 176	-,499**	-,227**	-,374**	,427**	,343**				
Допомога ін.	Коеф. корел. -,046	-,026	-,012	,013	,262**	,380**	,221**			

	Знач	,535	,735	,872	,866	,000	,000	,002		
	N	184	174	196	182	194	196	192		
Підтримка батьків	Коеф. корел.	-,379**	-,350**	-,101	-,238**	,545**	,347**	,547**	,187**	
	Знач	,000	,000	,161	,001	,000	,000	,000	,009	
	N	181	171	193	179	191	193	189	197	
Життєвостійкість	Коеф. корел.	-,446**	-,428**	-,168*	-,301**	,740**	,616**	,768**	,533**	,748**
	Знач	,000	,000	,026	,000	,000	,000	,000	,000	,000
	N	166	156	176	163	180	180	180	180	180

**Кореляція, значуща на рівні 0.01 (2-направлена)

*Кореляція, значуща на рівні 0.05 (2-направлена)

Статистично значущі негативні зв'язки спостерігаються між показниками депресії, посттравматичного стресу та відчуття щастя ($r=-0,530$, $p=0,000$ та $r=-0,499$, $p=0,000$ відповідно), а також між відчуттям щастя та тривожністю ($r=-0,374$, $p=0,000$). Це свідчить про зменшення у підлітків симптомів психоемоційних порушень завдяки зростанню відчуття щастя і також підтверджує дані про те, що це відчуття є одним із найбільш значущих факторів життєвостійкості для досліджуваної категорії.

Авторами дослідження психосоціальної адаптивності підлітків у зоні конфлікту на території Донецької області, проведеному в 2018 р. під егідою ЮНІСЕФ, зазначено, зокрема, що «підлітки з більшими поведінковими проблемами почувають себе краще, демонструючи вищий рівень відчуття благополуччя. Це можна пояснити тим, що вони отримують нетривале задоволення від таких проявів проблем поведінки, як, наприклад, зловживання наркотиками та алкоголем, що дає фальшиве відчуття начебто «все добре» (UNICEF, 2019: 16). Не можемо цілком погодитися з цим висновком, оскільки, згідно з отриманими нами даними, ми не виявили тісного зв'язку між схильністю до зловживання алкоголем у підлітків та переживанням ними щастя: дані опитувальників резильєнтності (життєвостійкості) та МНАІ вказують на те, що чим більшим є відчуття щастя, тим меншою стає імовірність зловживання алкоголем і навпаки ($r=-0,227$; $p=0,002$) (табл. 8). За отриманими нами даними, 7,7% опитаних підлітків (табл. 5) демонструють схильність до зловживання алкоголем. Виявлено, що це пов'язано зі збільшенням симптомів депресії ($r=0,262$; $p=0,000$), посттравматичного стресу ($r=0,237$; $p=0,001$) та тривожності ($r=0,224$; $p=0,002$) (табл. 8).

Щодо факторів життєвостійкості цілком логічним виглядає тісний позитивний зв'язок між шкалами відчуття щастя та життєвостійкості ($r=0,768$, $p=0,000$), підтримки батьків ($r=0,547$, $p=0,000$), а також спілкування ($r=0,427$, $p=0,000$) та впевненості у собі ($r=0,343$, $p=0,000$), адже підтримка, яку отримують підлітки від батьків, можливість спілкування, впевненість у собі збільшують можливості почуватися щасливим і, відповідно, наявність відчуття щастя посилює їхню життєвостійкість.

Що ж до фактора підтримки батьків як іншого найбільш значущого фактора життєвостійкості, отримані дані також демонструють тісні зв'язки зі

шкалою життєстійкості ($r=0,748$, $p=0.000$) та відчуттям щастя ($r=0,547$, $p=0.000$). Надана батьками підтримка сприяє зменшенню симптомів депресії ($r=-0,379$, $p=0.000$), посттравматичного стресу ($r=-0,350$, $p=0.000$) та тривожності у підлітків ($r=-0,238$, $p=0.001$), а також підвищує їхню здатність до спілкування ($r=0,545$, $p=0.000$).

Доведено, що емоційна підтримка для підлітка, який перебуває у кризовому стані, є дуже важливою у плані попередження можливих психоемоційних розладів (Greydanus et al., 2009). Отримані нами дані цілком підтверджують цю думку і засвідчують першочерговість і критичну важливість такої підтримки саме від батьків. Вчасно отримана допомога від найближчих і найрідніших підлітку людей у будь-якому прояві здатна забезпечити його/її від розвитку емоційних порушень, посилити внутрішню ресурсність, захистити від руйнівної дії стресових факторів.

Аналіз отриманих даних засвідчив, що загалом життєстійкість підлітків в умовах воєнного конфлікту значно посилюється завдяки достатній підтримці батьків ($r=0,748$, $p=0.000$), можливості поділитися своїми переживаннями з іншими важливим для них людьми, вмінню спілкуватися ($r=0,740$, $p=0.000$), почуватися щасливим ($r=0,768$, $p=0.000$), бути впевненим у собі ($r=0,616$, $p=0.000$); також виявлено, що чим більшими у підлітків є показники життєстійкості, тим меншими є прояви депресії ($r=-0,446$, $p=0.000$) та посттравматичного стресу ($r=-0,428$, $p=0.000$).

Зв'язок інших факторів життєстійкості з проявами депресії, посттравматичного стресу та тривожності є менш вираженим. Симптоми депресії у підлітків мають тенденцію до зменшення завдяки збільшенню можливостей до спілкування ($r=-0,228$, $p=0.002$; $r=-0,214$, $p=0.005$) та зростанню впевненості у собі ($r=-0,223$, $p=0.003$; $r=-0,206$, $p=0.007$); симптоми тривожності зменшуються завдяки посиленню відчуття щастя ($r=-0,374$, $p=0.000$), зростанню впевненості у собі ($r=-0,207$, $p=0.006$) та більшій підтримці від батьків ($r=-0.238$, $p=0.001$).

Висновки. Дані проведеного емпіричного дослідження продемонстрували, що підлітки, які мешкають поблизу лінії фронту на Сході України, зазнають значного психотравматичного впливу подій, пов'язаних з війною: переживають посттравматичний стрес, тривожність та депресію, мають схильність до зловживання алкоголем.

Разом з тим було виявлено достатньо високий загальний рівень життєстійкості досліджуваної категорії. Стан психічного здоров'я підлітків залежить від комплексу взаємозалежних факторів життєстійкості: спілкування, впевненості у собі, допомоги іншим, підтримки батьків та відчуття щастя, серед яких саме підтримка, отримана від батьків, та переживання щастя виявляються найбільш значущими. За отриманими даними, показники психоемоційних порушень, а також схильності до зловживання алкоголем у респондентів зменшуються завдяки зростанню у них відчуття щастя та більшій підтримці від батьків. Підтримка від батьків сприяє активізації спілкування та покращенню соціального аспекту взаємин.

Отже, підтверджено, що досліджені фактори життєстійкості позитивно впливають на психоемоційний стан та утворюють специфічні захисні чинники для підлітків, що мешкають в умовах воєнного конфлікту на Сході України як особливого соціально-культурного контексту. Вважаємо, що отримані та проаналізовані дані щодо психічного здоров'я та факторів життєстійкості у підлітків, які мешкають поблизу лінії фронту на Сході України, мають бути враховані при плануванні та застосуванні відповідних заходів психосоціальної підтримки цієї категорії осіб. Важливим є також подальше вивчення психоемоційних характеристик підлітків, які постраждали внаслідок воєнного конфлікту, та впливу факторів життєстійкості на найбільш уражені категорії, зокрема тих, хто виявляє підвищений ризик зловживання алкоголем, асоціальної поведінки та суїциду.

Бібліографічні посилання

- Bastun, N. A. (2010), "Preconditions for spiritual development in childhood: possible obstacles" ["Peredumovy dukhovnoho rozvytku u dytiachomu vitsi: mozhyvi pereshkody"]. *Problemy zahalnoi i pedahohichnoi psykholohii – Problems of General and Pedagogical Psychology, Proceeding of Scientific Works of H.S. Kostyuk Psychology Institute*, Kyiv, p. 32–40.
- Report on the human rights situation in Ukraine [Dopovidj shhodo situaciji z pravamy ljudyny v Ukraini], (16 February – 15 May, 2019), *The Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights - Upravlinnja Verkhovnohogo komisara Orghanizaciji Ob'jednanykh Nacij z prav ljudyny*. Retrieved from: https://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/ReportUkraine16Feb-15May2019_UA.pdf.
- Bohdanov, S. O., Panok, V. H. (Ed.) (2017), "Program of strengthening, correction, and development of resiliency in children of pre-school and school age "Safe Space" ["Korektsiino-rozvytkova prohrama formuvannia stiikosti do stresu u ditei doshkilnoho viku ta shkolariv "Bezpechnyi prostir"]", NaUKMA, HLIF Media, Kyiv.
- Markova, M. V., Piontkovsjka, O. V., Solovjova, A. Gh. (2017), "Impact of forced migration on child mental and emotional well-being" ["Vplyv vymushenogho peremishhennja na psykhoemocijnu sferu dytyny"]. *Ukraininan Bulettin of Psychoneurology – Ukrajinsjkyj visnyk psykhonevrologiji*, Vol. 25, 4 (93), p. 41–48.
- Husak, N. Ye. (Ed.) (2017), *Psykhosotsialna pidtrymka v umovakh nadzvychainykh sytuatsii: pidkhid rezyliens [Psychosocial support in emergencies: resiliency approach]*. Kyiv: NaUKMA [in Ukrainian].
- Panok, V. H., Levchenko, K. B. (Ed.) (2014), "Social, pedagogical, and psychological work with children in post-conflict period" ["Sotsialno-pedahohichna ta psykholohichna robota z ditmy u konfliktnyi ta postkonfliktnyi period"], «La-Strada Ukraina», Kyiv.
- Tarabrina, N. (2001), *Workshop on post-traumatic stress psychology [Praktikum po psihologii pottravmaticheskogo stressa]*, Piter, SPb.
- Adaptation and testing of an assesment for mental health and alcohol use problems among conflict-affected adults in Ukraine* (2018) /

- Doty S. B., Haroz E., Singh N., Bogdanov S.; Bass J., Murray L., Callaway K., Bolton P. NaUKMA, Kyiv. Retrieved from: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/13865/Adaptation_and_testing_of_an_assessment.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
- Anthony, E. J., Koupernik, C. (1974), *Children at psychiatric risk*, New York.
- Betancourt T. S, Khan, K. T. (2008), “The Mental Health of Children Affected by Armed Conflict: Protective Processes and Pathways to Resilience”, *International Review of Psychiatry*, Vol. 20 (3), p. 317–328.
- Bronfenbrenner, U. (1979), “The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design”, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- An Evidence-Based Analysis of the Psychosocial Adaptability of Conflict-Exposed Adolescents and the Role of the Education System as a Protective Environment: *UNICEF Report*, February 2019, Kyiv, Ukraine. Retrieved from: <http://un.org.ua/images/documents/4638/School%20Connectedness%20ENG.pdf>.
- Greydanus, D. E. Bacopoulou, F., Tsalamanios, E. (2009), “Suicide in adolescents: a worldwide preventable tragedy”, *Keio J. Med.*, Vol. 58 (2), p. 95–102. Retrieved from: https://www.jstage.jst.go.jp/article/kjm/58/2/58_2_95/_pdf.
- Research summary: UNICEF psychosocial support programs for school children in Donetsk and Luhansk oblasts (2017)* / Bogdanov S., Kovalevskaya J., Girnyk A., Chernobrovkin V., Chernobrovkina V., Panok V., Lunchenko N., Basenko O. et al., NaUKMA. Retrieved from: http://www.ukma.edu.ua/eng/images/docs/CMHPSS/UNICEF_KMA_Research%20summary_en_2017.pdf.
- Tol, W. A., Song S., Jordans M. J. D. (2013), “Annual Research Review: Resilience and Mental Health in Children and Adolescents living in Areas of Armed Conflict – a Systematic Review of Findings in Low- and Middle-Income Countries”, *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, Vol. 54 (4), p. 445–460. Retrieved from: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/jcpp.12053>.
- Wessells, M. G. (2016), “Children and Armed Conflict: Introduction and Overview”, *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, Vol. 22 (3), p. 198–207. Retrieved from: <http://psycnet.apa.org/record/2016-38187-002>.

УДК 159.923. 363: 076
DOI <http://dx.doi.org/10.15421/102003>

СУЧАСНИЙ ЕКСПЕРТНИЙ ПІДХІД У ПРАКТИЦІ СУДОВИХ ПСИХОЛОГІВ: ОЦІНКА ПРАВДИВОСТІ ПОКАЗАНЬ MODERN EXPERT APPROACH IN THE PRACTICE OF FORENSIC PSYCHOLOGISTS: ASSESSMENT OF THE TRUTH OF THE TESTIMONY

Богучарова О.І.,

д.психол.н., проф. кафедри юридичної лінгвістики та практичної психології, Луганський державний університет внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка

bogucharova_o@i.ua

Шаповалов В.О.,

експерт-психолог, поліграфолог, голова Колегії поліграфологів України, головний редактор журналу «Оцінка достовірності: наукові дослідження та практика»

os.shapovalov@gmail.com

У статті наведено результати порівняльного дослідження англомовних європейських та вітчизняних методів диференційної психологічної оцінки достовірності показань свідків, потерпілих, підозрюваних (лайдетекція). Потреба цього дослідження продиктована низкою обставин: надмірним поширенням в українських судах такої форми протидії розслідуванню злочинів і правосуддя як неправдиві показання, посиленням агресивності у приховуванні доказів, а також підвищенням ролі експерта-психолога в суді у зв'язку із змінами вітчизняного законодавства. За зразок англомовних методів лайдетекції оглянуто типові щодо використання в судовій практиці Європи систему оцінки валідності тверджень (SVA), критеріальний контент-аналіз (CBCA) та аналіз обставин отримання показань (Validity Checklist). Вітчизняний доробок лайдетекції представлено методикою нової судово-психологічної експертизи (за відеозаписом слідчих (розшукових) дій і оперативно-розшукових заходів). Встановлено, що цю експертизу відрізняє від таких само, але англомовних видів міждисциплінарний, інтеграційний характер, більша процесуалізація, технологізація, комп'ютеризація, оперта на ймовірнісну, а не причинно-наслідкову техніко-статистичну методологію. Показано добру диференційну валідність обох, європейських та вітчизняних, видів лай-детекції як змістовно, так і за

статистикою, але й потребу перевірки даних як психологічними, так і криміналістичними засобами за наявності експансії «критичних зон» лжесвідчень у показаннях. Зроблено висновок про те, що попри деякі недоліки, запровадження методів лайдетекції та психологічних методів допитування сприятиме підвищенню вірогідності правдивих показань у поліцейських кримінальних провадженнях і судово-психологічних експертизах та допоможе досягненню прозорості в засобах отримання доказів у вітчизняній слідчій, судовій та експертно-психологічній практиці.

Ключові слова: достовірність, лайдетекція, експертна психологічна оцінка правдивих і неправдивих свідчень (зізнань), критеріальний контент-аналіз (CBCA), метод оцінки валідності тверджень (SVA), неправдиві показання, протидія розслідуванню злочинів, психологічні методи допитування, судово-психологічна експертиза ознак достовірності/недостовірності показань учасників кримінального та судового провадження (за відеозаписом слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів).

Background. The article presents the results of a comparative study of methods for assessing the reliability of witness statements from the arsenal of European and Ukrainian criminal proceedings and forensic psychological expertise (lie-detection, psychological interrogation methods). The need for this research is dictated by some issues that arise in Ukrainian courts, primarily various forms of opposition to the investigation of crimes and justice, such as false testimony, false evidence, a significant increase in aggression-related to the concealment of crime and the increasing role of the expert psychologist in court in connection with changes in domestic law.

The **objective** of this paper is to conduct a comparative study of methodological approaches of foreign and domestic experts on the psychological assessment of the reliability/inaccuracy of information reported by participants in criminal proceedings.

Results. The system of Statement Validity Analysis (SVA), Criteria-Based Content Analysis (CBCA) and analysis of circumstances of obtaining indications (Validity Checklist) as well as the method of Monitoring reality are examined as an example of one of the typical and well-known English-language methods of lie-detection. The authors carefully analyse the current state of differential psychological assessment of the reliability of the testimony of witnesses, victims, suspects in the Ukrainian forensic practice. During the

research, the peculiarities of the application of forensic psychological examination (according to the video of investigative (search) actions and operative-search measures) to establish the differences between true and false testimony are shown. There is also a detailed overview of the concept of reliability. The identification of the characteristics of the assessment of the reliability of testimony in forensic psychological examination by video in comparison with the English language methods of lie-detection is analyzed. They are the following: integrative interrogation (symptom analysis – verbal, nonverbal, paralinguistic behaviour) but not monodisciplinary verbal interview; strengthening the process of examination as a development of the Ukrainian right to evidence by investigators together with forensic psychologists, rather than the inclusion of examination as an element of psychological interviews; computerization, technical and statistical methodology.

Conclusion is made about the positive experience of the western/domestic system of differential psychological assessment of the reliability of the testimony, but also the need to control “the critical areas” of knowingly false testimony. Acquisitions of the lie-detection system prove their usefulness in the development of Ukrainian evidence law, judicial and forensic expert psychological practice.

Keywords: criteria-based content analysis (CBCA), European expert psychological assessment of true and false testimony (confessions), lie-detection, psychological interrogation methods, reliability, statement validity assessment (SVA), Ukrainian forensic psychological examination of a sign of reliability/unreliability of testimony of participants in criminal and judicial proceedings, unreliable (false) testimony.

Постанова проблеми. Сьогодні досить актуальною є проблема пошуку судовими психологами, експертним психологічним співтовариством, слідчими та суддями тих методологічних і методичних орієнтирів, індикаторів, критеріїв і маркерів, згідно з якими з’являються наукові підстави для аналізу такої форми протидії розслідуванню злочинів і справедливому судочинству як неправдиві показання та завідомо неправдиві показання (лжесвідчення, кривосвідчення) учасників кримінального процесу. Про актуальність дослідження проблематики захисту прав людини саме в такому ключі свідчать дані опитування українських слідчих: 73% вказують на потребу обов’язкового врахування цього чинника на етапі досудового розслідування; 89% – згадують про високу частоту подібних випадків протидії з боку злочинців у кримінальному процесі (Shepitzko V. Yu. & Shchur B. V., 2013). Існують інші правові підстави актуальності проблематики лжесвідчень, які не обходять експертів-психологів. Так, у статтях 242 і 243 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК) «Порядок призначення експертизи», а також згідно із Законом України «Про судову експертизу» 2019 року (Ministry of Justice of Ukraine № 563) реалізації захисної функції підозрюваного або обвинуваченого надано більш вагомому, за суттю основоположного статусу, порівняно з жертвами злочину. Очевидно, що таке підриває змагальність судового процесу, вказує на відправлення українського судочинства переважно «на користь» підозрюваного, обвинуваченого, а не потерпілого. У більш широкому контексті це насправді є відмовою від незалежності суддів, зокрема і рівновіддаленої позиції експерта-психолога та внеску експертів у справедливий вирок суду. У вітчизняному законодавстві, щоправда, є часткові варіанти вирішення цих законодавчих колізій. Так, якщо під час досудового розслідування виникають сумніви у здатності особи правильно сприймати обставини події, які мають значення для встановлення винних у скоєнні злочину, то традиційно призначають судово-психологічну експертизу (далі – СПЕ) (Sharovalov V. A., 2016). Однак самі свідчення щодо їх правдоподібності спеціальному психологічному аналізу піддаються вкрай

рідко. Водночас потреба в цьому аналізі виникає нерідко, особливо якщо свідком чи потерпілою є дитина. Не вдаючись до ґрунтового аналізу визначень поняття «протидія розслідуванню» та «експертна діяльність» судового психолога, зауважимо, що в статті 243 КПК «Порядок призначення експертизи», окрім того, відсутні критерії диференціації видів судових експертиз, нечітко визначено підстави для їх проведення, не обґрунтовано посилення до законодавчо закріпленого документа (у новій редакції це договір), згідно з яким має проводитися СПЕ тощо. Це зайвий раз вказує на прогалини в законодавстві та актуалізує потребу в класифікації видів СПЕ разом із розробкою сучасної її методології, у тому числі детекції брехні (лайдетекції) в судово-експертній діяльності психологів. Отже, попри зростання потреби поліції і судів у судово-психологічних дослідженнях осіб, які надають неправдиві свідчення, така інформація в українському контексті є нечисленною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні навколо проблеми надійності правдивих/неправдивих показань у кримінальних провадженнях за різними методологічними підходами жваво точаться розмаїті дискусії між західними та вітчизняними науковцями (Amado B. G., Arce R. & Farina F., 2015; Dozortseva E. G. & Afanasieva A. G., 2015; Engalychev V. F., Kravczova G. K. & Kholopova E. N., 2016; Liezin Ye., 2018). Зазначимо до того ж, що конкретні дослідження в частині верифікації правдивості різних інформаційних повідомлень у розмаїтих сферах суспільного життя поступово інтенсифікуються та перетворюються на центральну ланку сучасного постнекласичного етапу розвитку наукових методів детекції брехні у психології загалом, медіапсихології, психолінгвістиці й судовій психології зокрема. Однак, попри суспільну вагу понять «обман», «неправдиві показання», довгий час вони тлумачились переважно як моральна категорія, сутність якої становила невідворотність покарання того, хто безпідставно оговорив іншу людину або збрехав під присягою чи надав неправдиві свідчення (Krasavina A. G., 2017). У нові часи поняття «неправдиві показання» – вже суто наукова дефініція. Так, ще на початку ХХ ст. для зниження неправдивості показань участь психолога в судовому процесі розглядалась як обов'язкова. З цією ж метою у слідчій практиці застосовувалися спеціальні експериментальні методики оцінки показань, зокрема щодо дітей і неповнолітніх; пропонувалося уникати навмисно підібраних запитань для пониження навіюваності й емоціогенності допиту (Dozortseva E. G. & Afanasieva A. G., 2015). Але оскільки чим більший час, тим нижча ймовірність правдивих показань («обман спогадів»), тому, на думку першопрохідців психологічної судової експертології, правдиві показання скоріше є винятком із правил (Liezin Ye., 2018). Підсумком цього етапу аналізу явища брехні та лжесвідчень є висновок про занадто високу суб'єктивність показань людей у кримінально значущій ситуації.

Нова хвиля інтересу до розпізнавання неправдивих показань як прояву брехні означилася в середині ХХ ст. Зокрема, категорію неправдивих показань науковці починають розглядати в системі понять, які змістовно

сприймаються тотожно. Це «обман», «фальшування», «омана», «нещирість», «замовчування», «дезінформація», «перекручування», «приховування» тощо (Engalychev V. F., Kravczova G. K. & Kholopova E. N., 2016). Ці поняття різні за суттю. Втім, більшість з них спрямовані означувати однакові явища брехні. Попри все, у кримінальних провадженнях частіше використовують термін «достовірність», який є найширшим серед усіх вищезазначених та має загальнофілософське, правове, загальнопсихологічне та експертно-психологічне значення. Варто підкреслити, що оскільки явище брехні багатогранне, а його термінологічне відображення недостатньо чітко законодавчо виписано, то, на жаль, дії того, хто надає неправдиві показання, частіше тлумачаться з позицій «здорового глузду», а не за науковими стандартами. Звісно, така законодавча й поняттєва недиференційованість може спричинювати численні помилки в судочинстві. Недарма за кожною такою помилкою стоїть доля людини. Водночас внутрішнє переконання слідчого і судді щодо конкретного злочину завжди має інтуїтивну суб'єктивну оцінку достовірності тієї інформації, що повідомляється вербально та невербально. Ця суб'єктивна оцінка має допомагати захисту підвалин влади та правосуддя. Однак в умовах термінологічної некоректності суб'єктивна оцінка достовірності, або власна лайдетекція іноді шкодить професіоналові, погіршуючи його здібності у верифікації неправди під час сприйняття різних судово-релевантних патернів поведінки й юридично значущих текстів. Саме тому психологічна експертиза достовірності/недостовірності показань за суттю – єдина можливість для слідчого і судді зробити свою інтуїтивну оцінку поведінки людини усвідомлюваною, обґрунтованою, доказовою й об'єктивованою. У зв'язку з чим доречно послатися на концепт маніпулятивної настанови (установки) та гіпотези довіри (Ekman P., O'Sullivan M. & Frank M. G., 1999; Vrij A., 2008). Відомо, що успішність розпізнавання повідомлень залежить від соціальних установок (attitudes) людини (Engalychev V. F., Kravczova G. K. & Kholopova E. N., 2016). Наприклад, упередженість, яка проявляється в підозрілому ставленні до співрозмовника, призводить до збільшення помилок у декодуванні повідомлень, заважає успішному викриттю недостовірних відомостей. Це доводять результати західних і вітчизняних емпіричних досліджень (Novytska I. V., 2019). Тому в юридично значущій ситуації людина, яка каже неправду, краще може бути викрита за критеріями «правди», аніж маркерами «брехні». Це мають враховувати слідчі та судді. Так повинно відбуватися на практиці. Але чи дійсно так відбувається у кримінальному провадженні – важко перевірити. Більшість дослідників обґрунтовують вірогідність впливу інтелекту на розпізнавання брехні (Johnson M. K, Raye C. L., 1981), рівень якого в усіх, звісно, різний. Тому на теоретичному рівні у пошуках методологічних підстав тлумачення причин неправдивих показань науковці були змушені залучити концепцію загальної та спеціальної правдивості людини (Arntzen F., 1983), згідно з якою опис реальних спогадів якісно відрізняється від недостовірних, сфабрикованих чи помилкових (Johnson M. K, Raye C. L., 1981; Shapovalov V. A., 2016). Загалом

схильність до патологічної брехливості, згідно з емпіричними даними, становить в деяких обставинах специфічну ознаку людини, яка має складну життєву долю. Це зазвичай підлітки-правопорушники із неблагополучних родин, рецидивісти та ін. (Vrij A., 2008). Окрім особистісних передумов надання неправдивих показань, отримані результати виявили вагомість невербальних засобів у спілкуванні, які точніше відбивають істинний стан і ставлення людини до предмета її висловлювань, ніж вербальні. Оскільки саме вони є первинними, мимовільними, а до того ж низька ймовірність їх підробки. Для систем оцінки недостовірності це означає пошук маркерів мови жестів і міміки невербального каналу спілкування (Novytska I. V., 2019). У підсумку надбанням нової хвилі інтересу до брехні та лжесвідчення є універсальна модель людини-лаєра як «нещирої істоти» та розуміння потреби аналізу як лінгвістичних вербальних, так і поведінкових невербальних ознак достовірності.

Щодо правових підстав доказування достовірності деякі правники зазначають, що трапляються ситуації, коли суд зіштовхується з неможливістю достовірного встановлення тих або інших фактів (Engalychev V. F., Kravczova G. K., Kholopova E. N., 2016; Shepitko V. Yu., Shchur B. V., 2013). Тому в таких випадках суд, на думку правників, має встановлювати наявність або відсутність факту на підставі ймовірності, а не об'єктивної істини. Тим самим у кримінальному, а тим більше цивільному процесі має розширюватися сфера застосування ймовірності, особливо з урахуванням змагальності суду (Liezín Ye., 2018). Отже, в загальнонауковому контексті актуальність проблематики дослідження брехні зумовлена тим, що людина стикається з недостовірною інформацією в усіх сферах суспільного життя. Натомість з ухваленням нового Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів в аспекті змін до Кримінального процесуального кодексу України законодавець остаточно відмовився від доказування за принципом об'єктивної істини (Spitsyna G. O. & Belevtsova S. O., 2019). Звіди встановлення істини є достовірним припущенням суду, яке засноване на достатній обґрунтованості доказів (Liezín Ye., 2018). Саме засоби валідної діагностики (лайдетекція), які представлені у судово-психологічній експертизі достовірності показань, допомагають вирішити це завдання якнайкраще, що відповідає викликам часу.

Мета статті полягає у проведенні порівняльного дослідження методологічних підходів зарубіжних та вітчизняних фахівців щодо психологічної оцінки достовірності/недостовірності інформації, повідомленої учасниками кримінальних проваджень. Потреба такого дослідження продиктована цілком реальними труднощами, які виникають при визначенні загальної методологічної та методичної бази нового виду СПЕ неправдивості показань та в питаннях компетенції судового експерта-психолога в цих нових СПЕ.

Виклад основного матеріалу. Обсяг досліджень нещирої людини, яка каже неправду, та «надкультурних» патернів брехні як особистісних

передумов лжесвідчень постійно зростає, що доводить соціальну та соціально-психологічну значимість проблематики неправдивості. Загалом надання неправдивих показань є злочином, який віднесено до поняття «протидія відправленню правосуддя або спричинення шкоди підвалинам влади та правосуддя». Історично склалися різні криміналістичні способи дослідження брехні та неправдивих показань у розслідуванні злочинів. Сьогодні працівники кримінального блоку Національної поліції України застосовують широкий спектр лайдетекції: незалежні джерела отримання інформації; технічні засоби контролю; перевірені ситуації; психофізіологічне дослідження реакцій учасників процесу тощо (Sheritko V. Yu. & Shchur B. V., 2013). У сприянні цьому великого значення набуває західна судово-експертна практика, в якій, починаючи з 50-х років, активно розроблялися окремі методи та методики лайдетекції учасників кримінального процесу (Engalychev V. F., Kravczova G. K. & Kholopova E. N., 2016). Продовжуючи історичні аналогії, зауважимо, що в Європі та США у 50-х роках ХХ ст., на відміну від «радянської» юридичної практики тих років, з'явився соціальний запит на профільне судово-психологічне експертне дослідження з приводу завідомо неправдивих показань дітей, а згодом і дорослих. Надбанням цього запиту є оформлення нової парадигми судово-експертної діяльності. Щоправда, остаточно парадигма склалася тільки у ХХІ ст. Провідні її ідеї сформульовано в доповіді вчених Національної академії наук США «Удосконалення судово-експертної науки у США: шлях уперед» та узагальнено фундаторами Європейської мережі судово-експертних установ (ENFSI) (Spitsyna G. O. & Belevtsova S. O., 2019). Парадигма, насамперед, визначила засади якісно нової моделі судової експертизи (інтеграційної), що знаменують кардинальні зміни в наукових уявленнях про теоретичне та практичне призначення експертних практик. Головним за нової експертної парадигми є виконання принаймні трьох обов'язкових вимог щодо результатів та проведення самих експертиз: логічно коректна форма оцінки та інтерпретації даних; застосування методів, заснованих на релевантних даних, кількісних вимірах і статистичних моделях; наявність процедур експериментального тестування ступеня достовірності та надійності судово-експертних оцінок стосовно всієї справи (кримінального провадження). У переважній частині Європейських країн нова парадигма до того ж вимагає сертифікації та акредитації діяльності судових експертів. В Україні такими є заходи за стандартом ISO 17020, що сприяє підвищенню ефективності експертної діяльності українських судових експертів (Spitsyna G. O. & Belevtsova S. O., 2019).

Як зразок англomовних методів лайдетекції розглянемо типові щодо використання в судовій практиці Європи систему оцінки валідності тверджень (SVA), критеріальний контент-аналіз (CBCA) та аналіз обставин отримання показань (Validity Checklist) (Amado B. G., Arce R., Farina F., 2015). Зазначені методи використовуються або для побудови робочих гіпотез слідчими, судьями, або безпосередньо в судово-психологічному інтерв'ю під час експертної оцінки достовірності показань. Результати досліджень Оцінки

валідності тверджень (SVA) приймають до розгляду суди Німеччини, Нідерландів, США, Канади.

Вищевказані методики є емпіричними вербальними техніками. Так, за суттю SVA – це стандартна процедура фіксації якісного інформаційно-смыслового змісту усних мовленнєвих висловлювань потерпілих від злочину. Методологічною підставою цього методу в межах емпіричної апроксимації теорії правди є вищезазначена «гіпотеза» У. Ундойча (Amado V. G., Arce R., Farina F., 2015). Науковець уперше провів дослідження щодо неправдивості показань дівчинки, яка ймовірно зазнала сексуального насилля. У гіпотезі йдеться про якісно різні явища брехні. У випадках лжесвідчення часто це чітко структурований, «гарний», але беззмістовний, недеталізований опис злочину, у випадку правдивих свідчень – іноді, нехай і помилкова, «хибна», але яскраво деталізована оповідь її безпосереднього учасника. Процедурно SVA складають три компоненти: 1) структуроване інтерв'ю; 2) контент-аналіз за 19-ма контент-критеріями «реальності» (CBSA); 3) якісна експертна оцінка результатів контент-аналізу за низкою запитань Перевірочного листа валідності, або Validity Checklist (далі – VC) (Dozortseva E. G. & Afanasieva A. G., 2015). За пропозиціями низки експертів Перевірочний лист оцінки валідності було додано згодом для стандартизації методу обробки результатів CBSA (Engalychev V. F., Kravczova G. K. & Kholopova E.N., 2016). Він давав можливість спочатку оцінити отримані результати за 13-ма показниками щодо неправдивих показань із урахуванням впливу зовнішніх чинників, а потім шляхом розгляду альтернативних версій встановити міру недостовірності. Ядром всієї процедури є системний аналіз показань завдяки критеріальному контент-аналізу (CBSA), на підставі якого розроблено дослідницький дизайн оцінної процедури достовірності/недостовірності усної інформації, повідомленої потерпілими. Головна мета методу CBSA – встановити, чи достовірні показання підекспертних осіб, чи експерт має справу з псевдологією (неправдивістю). Зауважимо, що один із співавторів статті В. Шаповалов досліджував ефективність методу SVA та модифікував 19 контент-критеріїв «реальності» CBSA відповідно до українських реалій кримінального провадження (Shapovalov V. A., 2016). Висновок, якого дійшов автор, стосується психологічних ознак недостовірності (брехні), які менш однозначні, ніж ознаки достовірності. Тому було запропоновано складання матриці всіх ознак як брехні, так і правди. Оскільки завдяки першим натомість можна фіксувати «критичні зони» в показаннях. Ці зони потребують ретельної перевірки, бажано не тільки за психологічними, а й криміналістичними методами. Загалом за певною схемою критерії у CBSA підлягають контент-аналізу і дають змогу надати системної оцінки загальним, змістовним і специфічним елементам тверджень щодо достовірності усних показань потерпілих за 19-ма «ознаками реальності». Ці 19 критеріїв є номенклатурою вербальних мовленнєвих та невербальних повідомлень, що поділяються на групи (Brown J. M. & Campbell, E. A., 2010).

Наприклад, загальні ознаки реальності з 19 можливих в розповіді: 1) логічна структура; 2) неструктурованість; 3) кількість деталей. Специфічні

змістовні ознаки розповіді: 4) занурення в контекст події злочину; 5) опис взаємодії зі злочинцем; 6) відтворення розмови; 7) несподівані утруднення взаємодії. Особливі змістовні деталі: 8) незвичні; 9) несуттєві; 10) неправильно зрозумілі (але при цьому правильний їх опис); 11) зовнішні (побічні); 12) свій психічний стан/психічні процеси як свідка/потерпілого (ої); 13) психічні стани/процеси іншої людини (обвинуваченого). Мотиваційні ознаки: 14) спонтанні правки розповіді; 15) визнання уривчастості пригадувань; 16) сумніви у своїх спогадах; 17) осуд «Я», самозвинувачення; 18) прощення обвинуваченого, злочинця. Елементи скоєного злочину: 19) характерні деталі. Такий достеменний опис злочинної події застосовується під час поліцейського розслідування, що зменшує ризик можливих особистих помилок (Engalychev V. F., Kravczova G. K. & Kholopova E.N., 2016).

Попри розгалужену систему оцінок, із контексту обробки даних СВСА випливають суттєві недоліки. Принаймні очевидна недосконалість саме детекції брехні в показаннях. Та і в самій процедурі обробки за СВСА не передбачено оцінки критеріїв брехні, а є лише оцінка критеріїв правди. Тому в нагоді став теоретичний доробок когнітивної психології (Johnson M. K. & Raye C. L., 1981) та психології брехні (Ekman P., O'Sullivan, M. & Frank M. G., 1999), який дав можливість створити альтернативний СВСА метод обробки даних – «Моніторинг реальності» («Reality monitoring») (М. Джонсон, К. Рейї) (Johnson M. K. & Raye C. L., 1981). Зокрема, оскільки спогади про реальні події містять розмаїту смакову, візуальну, слухову інформацію, а про уявні події ґрунтуються винятково на когнітивних операціях, тому останні зазвичай більш розпливчасті. Враховуючи це, до переліку семи критеріїв правди введено восьму «шкалу брехні» (під назвою «когнітивні операції») (Engalychev V. F., Kravczova G. K. & Kholopova E.N., 2016). Окрім того, встановлено, що можливий як щирий, добросовісний обман свідка, потерпілого, підозрюваного, так і навмисно сфабрикована, свідомо брехня (Liezín Ye., 2018). Внаслідок цього експертна технологія стала прикладом удосконалення процедур та критеріїв психологічної лайдетекції. Характеризуючи ситуацію експертного дослідження за когнітивним напрямом, варто підкреслити, що її ядро складає не монолог або вільний опис конкретної події, а діалог, бесіда, зокрема й по телефону. Це дає можливість, з одного боку, здійснювати «м'який» психологічний вплив з метою виявлення приховуваної інформації, а з іншого – використовувати змістовний (семантичний) аналіз висловлювань.

Загалом когнітивно-критеріальні статистичного типу лайтехніки актуалізували питання про вірогідність звітів експертів, оскільки експерт присвоює бал критерію достовірності, що присутній у протоколі допиту, на власний розсуд. Тож зауважимо, що лайдетекція вмщує не лише суттєвий суб'єктивний компонент допитуваного, а також і особистісні міркування людини, яка здійснює процесуальні заходи, зокрема виконує експертне провадження. Це додатково підвищує статистичну похибку експертного звіту. Тому, виходячи з досвіду власної експертної практики та поділяючи

думку інших дослідників про потребу участі в експертизі принаймні двох експертів (Engalychev V. F., Kravczova G. K. & Kholopova E. N., 2016), водночас посилаємося до так званої ідеї «методологічної рамки» (Shapovalov V. A., 2016). На нашу думку, в експертному звіті потрібно оперувати сукупністю психологічних ознак у межах цієї своєрідної методологічної рамки, застосовуючи як достовірні, так і недостовірні дані, помилки, хиби в показаннях (Krasavina A. G., 2017). Ця рамка принаймні доводить баланс (або його відсутність) достовірних/недостовірних свідчень. В європейських країнах з метою запобігання суб'єктивних особистісних помилок експерту-досліднику – психологу, криміналісту – пропонується суворо дотримуватися процедурних моментів (Babanoski K. & Pijevski I., 2018). В результаті якщо у сфері встановлення психологічної достовірності показань враховувати позитивну, підтверджувальну статистику всього дослідницького пулу методичного інструментарію лайдетекції, то величина неправдивих показань доходить 30%, а правдивих – 70% відповідно (лабораторні дані) (Dozortseva E. G. & Afanasieva A. G., 2015). Натомість у реальному кримінальному провадженні, де підекспертні особи є носіями процесуального статусу, продемонстровано значно нижчий відсоток недостовірності показань – 10% проти 30%, а правдивих, навпаки, значно вищий – 90% проти 70% відповідно (Vrij A., 2008). Отже, у методі SVA за допомогою СВСА та VS виокремлено критерії та категорії розповіді, які мають найбільший диференційний ефект. Тобто протидію розслідуванню злочину чинити в умовах реальних кримінальних проваджень значно складніше, ніж в уявних лабораторних умовах. У зв'язку з цим деякі науковці (Vrij A., 2008) говорять про обмеженість методу SVA і критеріїв СВСА в експертній практиці попри реальний критерій вірогідності похибки методу.

У світлі сучасної експертологічної парадигми проаналізуємо вітчизняний інструментарій нового виду СПЕ оцінки неправдивих показань. Це неінструментальна детекція брехні, підґрунтям якої є психологічна оцінка вербальних і невербальних критеріїв, а саме змістовної складової висловлювань, вокальних компонентів мови і міміко-пантомімічних проявів досліджуваних осіб з метою отримання інформації про щирість/нещирість, достовірність/недостовірність їхніх тверджень, а також мотивів вчинків і прогнозування подальших дій. У вітчизняній експертній практиці, а також у практиці радянських та російських експертів і слідчих є аналогічні до вищезазначених англомовні прийоми та методи детекції брехні (Engalychev V. F., Kravczova G. K. & Kholopova E. N., 2016). Сьогодні найбільш поширені: методика СПЕ виявлення психологічних ознак достовірності/недостовірності інформації, повідомленої учасниками кримінального та судового провадження (за відеозаписом слідчих дій і оперативно-розшукових заходів В. Єнгаличева зі співавторами (Engalychev V. F., Kravczova G. K. & Kholopova E. N., 2016); методика визначення психологічних ознак достовірності/недостовірності показань у юридичній практиці (за відеозаписом слідчих дій) одного зі співавторів статті В. Шаповалова (Shapovalov V. A., 2016).

Повертаючись до методичного інструментарію для оцінки недостовірності, а отже й протидії розслідуванню злочинів, варто підкреслити, що існують різні погляди на подібну протидію. Багато авторів вважають, що протидія розслідуванню – це проблема правового поля, українського доказового права (Shepitko V. Yu. & Shchur B. V., 2013), криміналістичної та слідчої тактики. Водночас ретельний аналіз різних форм протидії розслідуванню злочинів (приховування, фальсифікація доказів, повідомлення неправдивих показань, спростовування раніше наданих зізнань або відмова від них тощо) доводить необхідність втручання у цю проблему судових психологів-експертів. Актуальною стає розробка методології та методик нового виду, а саме СПЕ оцінки психологічних ознак достовірності/недостовірності інформації, повідомленої учасниками кримінального провадження (за відеозаписом слідчих (розшукових) дій і оперативно-розшукових заходів). Цей новий вид СПЕ може надати слідчому (судді) об'єктивні дані ступеня психологічної достовірності (психологічна «кваліфікація»), сприяти спростуванню брехні та встановленню причетних до злочину осіб із реабілітацією невинних, а також слугувати тактичним прийомом для вирішення завдань розслідування або стати підставою висунення слідчих версій щодо суб'єктивної сторони злочину. Так, саме як розмаїті предмети СПЕ тут наявні різні методології: відео-, аудіозапису, не причинно-наслідкове, а ймовірнісне техніко-статистичне опрацювання даних. Аналогічно існують і різні експертизи: комп'ютерно-технічна, психолінгвістична, психологічна, психофізіологічна. Наявні різні технології: кодування й шифрування, порівняльно-стенографічна, структурування. Також задіяні наративний, юридично-лінгвістичний, дискурсивний інтент-аналіз тощо. Для застосування цього виду СПЕ у провадженні необхідне суворе дотримання процесуальних вимог під час проведення слідчих дій. Наприклад, детекція лжесвідчень відбувається тільки за допомогою сертифікованих технічних пристроїв. Також процесуальне (доказове) значення має лише той відеозапис слідчої (судової) дії, який виконано процесуальною особою. У зазначених відеозаписах обов'язково фігурує конкретний «об'єкт відеозапису» (підозрюваний, потерпілий, свідок), у показаннях якого потрібно встановити ознаки достовірності (недостовірності) з приводу обставин, що входять у предмет доказування. Специфіка цієї СПЕ ще й у тому, що експертне дослідження складатиметься не з однієї, а з комплексу спеціальних процедур процесуального характеру, які мають бути зафіксовані на відеозапису («слідчий експеримент»; вільна оповідь). Такий вид СПЕ припускає як слабко структуроване, так і спеціальне інтерв'ю (допит), а також як порівняльне психолого-експертне дослідження вербальних, невербальних, емоційних, психофізіологічних та інших проявів «об'єкта відеозапису», так і повну аналітику процесуальних дій. Варто наголосити, що в цій СПЕ взаємодія слідчого й експерта відбувається на всіх стадіях проведення експертизи та етапах розслідування кримінальної справи. Наголосимо, що СПЕ за відеозаписом найдоцільніша в ситуаціях відмови ймовірного суб'єкта злочину або свідка від раніше наданих зізнань.

Спростовуючи свої показання як неправдиві, особа мотивує це тим, що в процесі досудового слідства на нього (неї) вчинявся неприпустимий психологічний і фізичний тиск із боку поліцейських. Тож СПЕ за відеозаписом зорієнтована на порівняльно-співвідносний аналіз інформативно-сміслових елементів змісту показань підекспертного, які набувають кримінально-релевантного значення. Взагалі методики нової СПЕ, порівняно із західною лайдетекцією, є інтеграційними, з більшою процесуалізацією (зрощення експертної діяльності з елементами розслідування злочинів). Вони більш технологічні, комп'ютеризовані, спираються на ймовірнісну техніко-статистичну методологію. Оскільки експерт має враховувати систему різноспрямованих предметних напрямів як своєї методологічної рамки, тому така СПЕ має комплексний міждисциплінарний характер, на відміну від англійських методик. Висновки експерта-психолога та криміналіста у цій СПЕ мають процесуальні наслідки, оскільки формують один із елементів тієї доказової бази, на якій ґрунтується повідомлення про підозру. У цих СПЕ відеозапис є речовим доказом.

Висновки. На підставі вищевикладеного можна зробити такі висновки:

1. Побудова українського демократичного суспільства потребує радикальної зміни конструкції концептуального розуміння захисту прав людини, оскільки занадто часто в українських судах протидія розслідуванню злочинів набуває форми неправдивих показань та агресивності у приховуванні доказів. При цьому в Україні покарання за неправдиві показання, на відміну від Європейських країн, досить м'яке. Тому значна кількість справ, навіть добре розслідуваних, «розсипається» в суді. Запобіжником для цього мають стати різні експертизи, зокрема недостовірності показань і лжесвідчень. Це тим більш необхідно, адже, згідно з базовими положеннями нового КПК, роль експерта-криміналіста, судового психолога підвищується, суд має зважувати на експертні висновки під час доведення істини по справі.

2. Розглянуті зарубіжні та вітчизняні методи лайдетекції дають змогу виділити відмінності двох видів експертно-психологічного дослідження: 1) європейський, більш традиційний, без комп'ютерних і відеотехнологій, з фіксацією переважно вербальних ознак достовірності на підставі усталених процедур і критеріїв СВСА, якісних та статистичних аналітичних підходів; 2) вітчизняний, більш інноваційний вид СПЕ (з відеозаписом слідчих (розшукових) дій і оперативно-розшукових заходів), поширений в пострадянських країнах з фіксацією як вербальних, так і невербальних ознак достовірності, з процесуалізацією експертної діяльності, її інтеграційним характером, міждисциплінарністю, обов'язковою комп'ютеризацією, технологізацією, збереженням відеоматеріалів як речових доказів, з відмовою від об'єктивної істини у справі та ймовірнісною техніко-статистичною методологією. Попри все, обидва методи мають хорошу диференціовальну здатність як змістовно, так і за статистикою, але потребують перевірки свідчень і доказів не тільки за психологічними, а й криміналістичними

методиками за наявності експансії «критичних зон» обсягів лжесвідчень і завідомо неправдивих показань.

3. У явищі експертної оцінки неправдивих показань відображено якісно новий рівень експертних завдань щодо яких поки ще недостатньо розроблено експертологічну теорію узагальнення експертних матеріалів. У цьому аспекті проведено порівняльне дослідження англomовних та вітчизняних методів диференційної психологічної оцінки достовірності показань свідків, потерпілих, підозрюваних доводить, що сьогодні експертну діяльність науково-експертних установ МЮ України скоригує нова парадигма, що ґрунтується на релевантних даних, кількісних вимірах та ймовірнісно-статистичних моделях.

Перспективи дослідження. Із вищезазначеного доходимо висновку, що запровадження методів лайдетекції у світі та Україні знаменує новий етап у розвитку експертологічної парадигми у XXI ст., сприяє позитивним змінам у поліцейських розслідуваннях, сучасній судовій та експертній практиці. Водночас вкрай необхідна подальша розробка сучасної методології лайдетекції.

Бібліографічні посилання

- Amado, B. G., Arce, R. & Farina, F. (2015), “Undeutsch hypothesis and Criteria Based Content Analysis: A meta-analytic review”, *The European Journal of Psychology Applied to Legal Context*, Vol. 7, № 1, P. 3–12. DOI [https://doi: 10.1016/j.ejpal.2014.11.002](https://doi.org/10.1016/j.ejpal.2014.11.002) 7.
- Arntzen, F. (1983), *“Psychologie der Zeugenaussage. System der Glaubwürdigkeitsmerkmale”*, Publishing House “Beck”, München.
- Babanoski, K. & Ilijevski, I. (2018), “Techniques of conducting interrogation during police investigation of crimes”, *Knowledge International Journal*, № 28 (6), P. 2101–2107. DOI <https://doi.org/10.35120/kij28062101K>.
- Brown, J. M. & Campbell, E. A. (2010), “Statement Validity Analysis”, *The Cambridge Handbook of Forensic Psychology*, Cambridge: Cambridge University Press, P. 319–326. DOI <https://doi.org/10.1017/CBO9780511730290.040>.
- Dozortseva, E. G. & Afanasieva, A. G. (2015), “Assessment of juveniles’ testimonies validity”, [“Ocenka dostovernosti svidetelskih pokazanij nesovershennoletnih”], *Journal of Modern Foreign Psychology*, Vol. 4, № 3, P. 47–56. DOI <https://doi.org/10.17759/jmfp.2015040306>.
- Ekman, P., Frank, M. G. & O’Sullivan, M., (1999), “A few can catch a liar”, *Psychological Science*, Vol. 10, P. 263–266. DOI <https://doi.org/10.1111/1467-9280.00147>.
- Engalychev, V. F., Kravczova, G. K. & Kholopova, E. N. (2016), “Forensic psychological examination to identify signs of reliability / unreliability of information reported by participants in criminal proceedings (based on video recordings of investigative actions and operational-search measures): monograph.” [“Sudebnaja psihologicheskaja jekspertiza po vyjavleniju priznakov dostovernosti/nedostovernosti informacii, soobshhaemoj

- uchastnikami ugolovnoho sudoproizvodstva (po videozapisjam sledstvennyh dejstvij i operativno-rozysknyh meroprijatij): monografija”], Moscow: Jurlitinform.
- Johnson, M. K. & Raye, C. L. (1981), “Reality monitoring”, *Psychological Review*, Vol. 88, № 1, P. 67–85.
- Krasavina, A. G. (2017), “History of psychological assessment testimony” [“Istoriya psihologicheskoy ocenki svidetelskih pokazanij”], [Elektronnyy resurs], *Psychology & Law*, Vol. 7, № 3, P. 17–26. DOI <https://doi.10.17759/psylaw.2017070302>.
- Liezin, Ye. (2018), “Peculiarities of providing witness testimonies in the civil procedure of Ukraine” [“Osoblyvosti zabezpechennia pokazan svidkiv u tsyvilnomu protsesi Ukrainy”], *Entrepreneurship, Economy and Law*, № 2, P. 24–34.
- Novytska, I. V. (2019), Research of the ability to recognize lies in law enforcement officers: theoretical and methodological aspect [“Doslidzhennia zdibnosti do rozpoznavannia brekhni u spivrobotnykiv pravookhoronnykh orhaniv: teoretyko-metodolohichni aspekt”], *Theory and practice of modern psychology*, Vol. 1, № 6, P. 78–82. DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.6-1.16>.
- Scientific and methodological recommendations on the preparation and appointment of forensic examinations and expert studies, as amended by the order of the Ministry of Justice of Ukraine № 563/5, dated 22.02.19 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98/ed20190222> (appeal date: 21.05.2020).
- Spitsyna, G. O. & Belevtsova, S. O. (2019), “On the formation of the modern paradigm of theory and practice of forensic science in Ukraine” [“Shchodo pytannia formuvannia novitnoi paradyhmy teorii ta praktyky sudovoi ekspertyzy v Ukraini”], *Current issues of forensic science and criminology: a collection of international mat. scient-pract. conf. dedic. to the 150th anniv. of the birth of zasl. prof. M. S. Bokarius* (Kharkiv, April 18–19, 2019), P. 63–65, Kh: KhNDISE.
- Shapovalov, V. A. (2016), “Methods of psychological assessment of the reliability of the information reported: method. manual” [“Metody psihologicheskoy ocenki dostovernosti soobshaemoj informacii: metod. posobie”], Kyiv: Osvita Ukrayiny.
- Shepitko, V. Yu., Shchur, B. V. (2013), “Investigative technologies in the investigation of crimes” [“Slidchi tekhnolohii v rozsliduvanni zlochyniv”], *Legal doctrine of Ukraine: in 5 vol.*, Kh.: Pravo, Vol. 5, P. 1052–1064.
- Vrij, A. (2008), “Nonverbal dominance versus verbal accuracy in lie detection: A plea to change police practice”, *Criminal Justice and Behavior*, № 35, P. 1323–1336. DOI <https://doi.org/10.1177/0093854808321530>.

УДК 159.923

DOI <http://dx.doi.org/10.15421/102004>

ОСОБЛИВОСТІ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ СІМ'Ї В КОНТЕКСТІ ПОДРУЖНИХ КОНФЛІКТІВ PECULIARITIES OF FAMILY VALUE ORIENTATIONS IN THE CONTEXT OF MARITAL CONFLICTS

Бунас А.А.,

к.психол.н., доц. кафедри загальної психології та патопсихології,
ДНУ ім. Олесея Гончара
bunasalina@gmail.com

Розглянуто й обгрунтовано актуальність проблеми ціннісних орієнтацій подружжя в контексті конфліктних ситуацій. Визначено, що ціннісні орієнтації є психологічним утворенням, механізмом особистісного росту та саморозвитку, що відображає його характер та становить собою динамічну систему особистості. Ціннісні орієнтації сім'ї залежать від особистісних цінностей кожного з членів подружжя, їх очікувань щодо одне одного, соціальних та сімейних ролей, власної ідентичності. Встановлено, що існують ціннісні орієнтації, які при взаємодії партнерів підсилюють неконструктивні форми поведінки та дають підстави для підвищення рівня конфліктності між ними.

Ключові слова: цінності, ціннісні орієнтації, сім'я, подружні конфлікти, гармонічні стосунки, функціонування.

Background. Psychological analysis of the family as a small social group, conditions and mechanisms of its functioning involves the study of the value orientations of spouses which are one of the ascertaining factors of the family, regulating marital relations, determining their relationship to each other, children and the world in general. Differences in the individual systems of values of the married couples are the main obstacle to the social integration of the family, its full functioning. The acute conflicts that arise on this ground make normal intra-family communication impossible and endanger the existence of the family so the study of the value aspects of families will create a positive potential for increasing understanding and harmony in modern families.

The **objective** of this paper is to highlight the results of the empirical study of the characteristics of value orientations that determine the quality of married life and can serve as a basis for reducing the number and scale of marital conflicts.

Method. Questionnaire portrait value questionnaire "PVQ-57" by Sh. Schwartz; "Interaction of spouses in a conflict situation" by Yu. Alyoshin, L. Gozman, O. Dubovska; questionnaire "Spouses' reactions to the conflict" by O. Kocharyana.

The **sample** included 60 testees: 15 married couples (aged from 23 to 35) and 15 married couples (aged from 27 to 45).

Results. The results of the empirical study of the value orientations of spouses allowed to confirm the opinion that there are special value orientations (safety, stimulation, achievement, kindness, in a specific way traditionality), which reinforce unconstructive forms of behavior among partners and give grounds for conflict between partners. At the same time the values of family traditions, independence and universalism determine the quality of married life to greater extent and are relevant for reducing the number and scale of marital conflicts.

Conclusion. The formation of the system of personal values is an important condition for harmonious personal development and functioning, helps to understand life experience, successfully adapt to society and self-realization to achieve goals, especially when it comes to marital relations. Spouses through their own reflection, general and holistic view of themselves, through the development of self-awareness as a process of self-knowledge, form a system of family value orientations that determine the direction of their joint activities, behavioral strategies, styles of interaction with others.

Keywords: values, value orientations, family, marital conflicts, harmonious relationships, functioning.

Постановка проблеми. Коли йдеться про сучасне суспільство, дослідники переважно спочатку акцентують увагу на актуальних ціннісних структурах українського населення: орієнтованості на матеріальні потреби; постійному звуженні поля соціального інтересу; пластичності менталітету українського населення, що породжується його здатністю адаптуватись до будь-яких соціальних змін; підпорядкованості масової свідомості впливу засобів масової інформації як зовнішнього прояву віртуалізації способу життя; відсутності регулювальних функцій моральної свідомості; поклонінні значної частки населення владі, навіть у ситуації відносної свободи вибору альтернатив; культурній невимогливості і готовності споживати будь-які моральні сурогати. Іншими словами, виникає парадоксальна ситуація: з одного боку люди прагнуть радикальних змін, з іншого – спостерігається глибока криза в усіх сферах суспільного функціонування.

Психологічний аналіз сім'ї як малої соціальної групи, умов і механізмів її функціонування передбачає вивчення ціннісних орієнтацій подружжя, які є одним із констатувальних чинників, що регулює взаємини між подружжям, визначає їх ставлення один до одного, до дітей, інших людей, навколишнього світу взагалі. Розбіжності в індивідуальних системах ціннісних орієнтацій подружжя є головною перешкодою для соціальної інтеграції сім'ї, її повноцінного функціонування. Гострі конфлікти, що виникають на цьому ґрунті, роблять неможливим нормальне внутрішньосімейне спілкування і створюють небезпеку для існування родини, тому саме дослідження та вивчення ціннісних аспектів родини буде створювати позитивний потенціал для підвищення рівня порозуміння й гармонії в сучасних сім'ях.

Аналіз останніх досліджень та публікацій складають фундаментальні положення стосовно різноманітних аспектів ціннісних орієнтацій у працях вітчизняних та зарубіжних учених, таких як В. Білські, О. Виноградов, Є. Головаха, Ж. Нюттен, С. Святенко, І. Федул, Ш. Шварц, М. Шевчук; часової перспективи – В. Абрамова, А. Большакова, Ф. Зімбардо, А. Кронік, Д. Леонтєва, М. Селімана, О. Сеник, М. Реви. Вивчення різних аспектів функціонування сім'ї відображено в роботах В. Волкової, Ф. Клакхона, Т. Парсонса, В. Семиченко, Ф. Стродбека, Б. Херсонського, Е. Шпрангера. Дослідженням сімейних конфліктів займалися М. Дойч, М. Пірен, А. Трапезнікова, В. Юстицький. Проблемам цінностей та ціннісних орієнтацій у родині присвячено праці О. Власенко, Н. Гартмана, Л. Коберник, Ю. Кузнецової, О. Музики, В. Франкла. Особливості формування ціннісної сфери подружжя у своїх роботах висвітлювали Л. Долинська, О. Лобашова, А. Харчев. Усі вищезазначені напрацювання дають підстави вважати, що окреслена проблематика є не лише актуальною, але й суспільно необхідною.

Метою статті є висвітлення результатів емпіричного дослідження особливостей ціннісних орієнтацій, що визначають якість подружнього життя та можуть виступати підґрунтям на шляху зменшення кількості й масштабності подружніх конфліктів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сім'я – це соціальне об'єднання, члени якого пов'язані спільністю побуту, взаємною моральною

відповідальністю і взаємодопомогою. В її основу покладено шлюбні стосунки, в яких відображається як біологічна, так і соціальна природа людини, як матеріальна, так і духовна сфери соціального життя (Skliaruk, 2013). При цьому змістовний бік спрямованості особистості, її ставлення до навколишнього світу, до інших людей і до самої себе зумовлює система ціннісних орієнтацій. Останні виражають особистісну значимість соціальних, культурних, моральних цінностей, відображаючи ціннісне ставлення до дійсності. Цінності регулюють спрямованість, ступінь зусилля суб'єкта, значною мірою визначають мотиви і цілі організації діяльності (Shatynska, 2013).

Аналіз наукових досліджень щодо проблематики ціннісних орієнтацій дає змогу розподілити їх на декілька напрямів: перший, присвячений пошуку чіткої дефініції поняття «цінність» та «ціннісні орієнтації», що реалізовувався у працях А. Здравомислова, Д. Леонтєва, В. Ядова, другий – щодо вивчення структури ціннісних орієнтацій, здійсненого А. Бітуєвою, А. Іващенко, Н. Фроловою. В межах третього напрямку досліджуються особливості морального розвитку особистості, механізми формування моральних цінностей та ціннісних орієнтацій в роботах А. Донцова, В. Матвійчик, М. Шевчук та інших.

На сучасному етапі розвитку психологічного знання під ціннісними орієнтаціями розуміють цілі, прагнення, бажання, життєві ідеали, систему певних норм (В. Ольшанський, А. Титаренко), установки на ті чи інші цінності матеріальної або духовної культури суспільства (А. Здравомислов, В. Ядов), вияв потреби (В. Злотніков), ставлення до навколишнього середовища (В. Водзинська), детермінанти прийняття рішень (Ю. Жуков, Т. Корнілова), складні узагальнені системи ціннісних уявлень (І. Попова, А. Ручка), основний канал перетворення культурних цінностей на стимули і мотиви практичної поведінки людини (В. Алексєєва), типи пізнавальних реакцій людини (Е. Шпрангер) тощо (Skliaruk, 2013).

Ціннісні орієнтації, згідно з В. Ядовим, становлять собою інтегративні, вільно та відповідально обрані особистістю установки, які виробляються не в кожного індивіда, а лише в такого, який досягнув певного рівня розвитку (Groningen, 2008).

На думку А. Титаренко, ціннісні орієнтації є такими елементами моральної свідомості, що об'єктивуються у вчинках і тісно пов'язані з потребами та інтересами індивіда, з емоційно-вольовими механізмами його психіки (Tkachuk & Ishchenko, 2017). Вчена наголошує, що цінності та ціннісні орієнтації є центральним елементом етичної свідомості, тобто «ціннісні орієнтації – це стійкі, інваріантні, певним чином скоординовані утворення («одиноці») моральної свідомості – основні її ідеї, поняття, «ціннісні блоки», що виражають суть етичного сенсу людського буття, а опосередковано – і найбільш спільні культурно-історичні умови та перспективи».

Як зазначає Т. Пороховська, «ціннісні орієнтації – це елементи структури свідомості особистості, що характеризують змістовний бік її

спрямованості. У формі ціннісних орієнтацій в результаті засвоєння ціннісних значень у процесі соціалізації фіксується істотне, найбільш важливе для людини» (Silyaevoy, 2002).

Особливо близьким у контексті чинного наукового пошуку є тлумачення ціннісних орієнтацій як «кластерів» інтерналізованих цінностей, що, зокрема, яскраво відображено в теоретичних розробках та експериментальних дослідженнях цінностей Ш. Шварца. Вчений акцентує увагу на тому, що сукупність цінностей є певною мірою організованим мотиваційним континуумом або розглядом окремих мотиваційних розбіжностей між цінностями (Schwartz, 2012).

Ш. Шварц постулював, що всі індивідуальні цінності ґрунтуються на базових умовах людського існування (одній або більше): а) потреби організму, б) прагнення до соціальних взаємодій та в) потреба в належності до групи. Виокремлені дев'ятнадцять цінностей ґрунтуються на означених умовах і відповідають функціональним вимогам, які визначені вченим для базових цінностей. Цінності, на думку науковця, фокусуються на: а) особистій або соціальній вигоді від результату, б) зростанні і саморозвитку чи уникненні тривожності та захисту, в) відкритості до змін або збереженні статусу-кво, г) спрямованості на власне благо чи благо інших (Schwartz, Cieciuch, Vecchione, Davidov, Fischer, Beierlein, Ramos, Verkasalo, Lonnqvist, Demirutku, Dirilen-Gumus & Konty, 2012).

А. Здравомислов розглядає ціннісні орієнтації як «відносно стійке, вибіркове ставлення людини до сукупності матеріальних і духовних благ та ідеалів, що можливо розглядати як предмети, цілі або засоби для задоволення потреб життєдіяльності особистості. У ціннісних орієнтаціях акумулюється весь життєвий досвід, накопичений в індивідуальному розвитку людини» (Skliaruk, 2013).

Д. Фельдштейн наголошує, що «ціннісні орієнтації є інтегральними (інформативно-емоційно-вольовими) властивостями і станами готовності особистості до того, щоб свідомо визначити й оцінити своє місце розташування в часі та просторі природного чи соціального середовища. Можливість обрати власний стиль поведінки та напрям діяльності, ґрунтуючись на особистому досвіді та відповідно до конкретних умов постійно змінюваної ситуації» (Silyaevoy, 2002).

Е. Шпрангер розглядає ціннісні орієнтації як «форму пізнання світу» або «форму життя» та виділяє у своїй класифікації шість типів пізнання світу, яким відповідає шість типів особистості, а саме: теоретична людина, економічна людина, естетична людина, соціальна людина, політична людина, релігійна людина, при цьому кожному типу особистості відповідає одна домінуюча особиста цінність, яка є орієнтиром для життя (Shpranger, 1992).

Система ціннісних орієнтацій – це індивідуальна ієрархічна структура взаємозалежних ціннісних орієнтацій, які відіграють як пасивну, так і активну роль у становленні індивіда як особистості, яка не є стабільною та незмінною, а її динаміка зумовлена впливом об'єктивних (умови життєдіяльності, соціально-економічний лад та ін.) і суб'єктивних (комплекс

засобів, які включені в процес виховання, індивідуально-особистісні характеристики тощо) детермінант. Отже, ціннісні орієнтації формуються впродовж усього процесу соціалізації, займаючи при цьому як пасивну, так і активну позицію у становленні індивіда як особистості (Shevchuk, 2000).

Ф. Клакхон та Ф. Стродбек, аналізуючи культурні ціннісні орієнтації, виокремлюють такі групи культурних ціннісних орієнтацій: 1) орієнтації, пов'язані з уявленнями про людську природу (йдеться про уявлення стосовно того, чи є людина за природою доброю або злою); 2) орієнтації, пов'язані з уявленнями про характер стосунків між людиною і природою (хто посідає домінуючу позицію); 3) орієнтації, пов'язані зі стосунками між людьми (індивідуальні, групові, родові); 4) орієнтації, пов'язані з уявленнями про особистість (ідеться про розуміння існування в термінах «робити», «бути», «зростати»); 5) часові орієнтації (на минуле, теперішнє або майбутнє).

М. Рокіч визначає цінності як «стійке переконання в тому, що певний спосіб поведінки чи кінцева мета існування краще з особистої чи соціальної точок зору, ніж протилежний або зворотний спосіб поведінки, або кінцева мета існування». Вчений виділяє два рівні ієрархії: цінності-цілі, або кінцеві цілі існування, і цінності-засоби, або засоби поведінки особистості. На його думку, цінності особистості характеризуються такими ознаками: витoki цінностей прослідковуються в культурі, суспільстві й особистості; вплив цінностей простежується практично в усіх соціальних феноменах, які заслуговують на вивчення; загальне число цінностей, що є надбанням людини, порівняно невелике; всі люди володіють одними і тими ж цінностями, хоча і в різному ступені; цінності організовані в системи (Shevchuk M., 2000).

Отже, ціннісні орієнтації є психологічним утворенням, механізмом особистісного росту та саморозвитку, що відображає характер розвитку та становить собою динамічну систему особистості.

В. Торохтій та Р. Овчарова пропонують розглянути основні складові ціннісних орієнтацій подружжя: когнітивна складова ціннісних орієнтацій (переконання в пріоритетності будь-яких цілей, типів і форм поведінки в деякій ієрархії); емоційна складова (односпрямованість емоцій подружжя відносно тієї чи іншої ціннісної орієнтації, реалізується в емоційному забарвленні й оцінному ставленні до спостережуваного, визначає переживання і почуття, показує значимість цінності та її пріоритети) та поведінкова складова (як раціональна, так і ірраціональна; головне в ній – спрямованість на реалізацію ціннісної орієнтації, досягнення значимої мети, захист тієї чи іншої об'єктивної цінності) (Skliaruk, 2013). Всі ці три складові є поєднанням емоцій, почуттів, переконань і поведінкових проявів подружньої пари. Цей зв'язок визначає міцність взаємодії виділених компонентів. Зміна однієї відбивається на всіх інших складових ціннісних орієнтацій подружжя.

Значущим у ціннісно-орієнтаційній єдності і подружній сумісності є узгодження функціонально-рольових очікувань чоловіка та дружини. Очікування – це установка на майбутнє, яка скріплює людину з життям,

робить її більш стійкою в період змін, вселяє віру, надію і любов. Позитивні очікування роблять людину терплячою до незгод сьогодення. Втрата позитивних очікувань призводить до втрати ціннісних орієнтацій. Людина починає орієнтуватися на випадок, впадає в марновірство, занурюється в ситуативні особисті проблеми, пливе за течією (Chernykov, 1998).

Цінності сім'ї є потужним інтегральним фактором для сімейної системи – як на рівні взаємодії подружжя один з одним, так і на рівні взаємодії батьків з дітьми. Крім того, ціннісні орієнтації визначають динаміку сім'ї загалом і шлюб зокрема. Батьківська сім'я є первинним соціальним середовищем індивіда, середовищем соціалізації. Сімейна атмосфера, взаємини в сім'ї, ціннісні орієнтації та установки батьків є першим фактором у розвитку особистості. Батьки зазвичай є для індивіда значущими людьми, тому здійснення ними батьківської і подружньої ролі усвідомлено чи неусвідомлено згодом копіюється у власній родині (Huamyaajajnen, 1993).

Для узгоджених взаємин у сім'ї важлива система цінностей, сформованих у батьківській родині. Подружжя має можливість проаналізувати, переглянути структуру рольових стосунків між батьком та матір'ю. Вони обирають те, що підходить для своєї нової сім'ї, визначають соціальну, особисту цінність і значимість, співвідносять із особистими переконаннями та установками і тільки після цього приймають або відкидають цю систему цінностей.

Сімейні цінності – це позитивні і негативні показники значущості об'єктів, що належать до заснованої на єдиній спільній діяльності єдності людей, пов'язаних шлюбом – батьківством, залученістю цих об'єктів у сферу життєдіяльності, інтересів, потреб, соціальних відносин (Schneider, 2000). Виходячи з такого визначення, виділяють три групи сімейних цінностей: цінності, пов'язані з подружжям; цінності, пов'язані з батьківством; цінності, пов'язані зі спорідненістю. Серед різноманіття цінностей подружжя можна виділити такі основні: цінність шлюбу, цінність рівноправності у подружжя, цінність домінування одного з них, цінності різних статевих ролей у сім'ї, цінність міжособистісних комунікацій між подружжям, взаємопідтримки та взаєморозуміння між чоловіком та дружиною. До основних цінностей батьківства належить цінність дітей, що включає в себе цінність багатодітності або малодітності, а також цінність виховання та соціалізації дітей у сім'ї. До цінностей спорідненості можна віднести цінність наявності родичів (наприклад, братів і сестер), цінність взаємодії та взаємодопомоги між родичами, цінність розширеної або нуклеарної сім'ї (Schneider, 2000). Досліджуючи цінності та ідеали в системі ціннісних орієнтацій сучасної української молоді, варто говорити про те, що структуру ціннісних переваг та орієнтацій молоді можна поділити на три групи: високочислі цінності (матеріальна забезпеченість, здоров'я, любов, свобода, чесність, справедливість); середньозначимі цінності (дозвілля, спілкування з ровесниками, робота, стосунки з батьками, навчання, сім'я); малозначимі цінності (релігія, культура, суспільство, держава).

Отже, ціннісні орієнтації є психологічним утворенням, механізмом особистісного росту та саморозвитку, що відображає характер розвитку та становить собою динамічну систему особистості. Ціннісні орієнтації сім'ї залежать від особистісних цінностей кожного з членів подружжя, їх очікувань щодо одне одного, соціальних та сімейних ролей, власної ідентичності.

Матеріал та методи. Вибірку досліджуваних склали 60 осіб, з них: 15 шлюбних пар зі стажем сімейного життя до 5 років і віком від 23 до 35 років, та 15 шлюбних пар зі стражем від 5 до 10 років і віком від 27 до 45 років. Емпіричне дослідження було реалізоване із застосуванням портретного ціннісного опитувальника «PVQ-57» Ш. Шварца (адаптацію методики здійснено науковою командою кафедри загальної та медичної психології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара під керівництвом професора Ш. Шварца), «Взаємодія подружжя в конфліктній ситуації» Ю. Альшиної, Л. Гозмана, О. Дубовської, опитувальник «Реакції подружжя на конфлікт» О. Кочаряна.

Результати та їх обговорення. В результаті проведеного емпіричного дослідження були отримані такі результати (таблиці 1, 2).

Таблиця 1

Результати кореляційного аналізу між показниками ціннісних орієнтацій та типом взаємодії подружжя в конфліктній ситуації

Шкали	Проблеми з друзями і родичами	Виховання дітей	Прагнення до автономії	Порушення ролевих очікувань	Норми поведінки	Прояв домінування	Прояв ревенюціє	Ставлення до грошей	Загальний рівень конфліктності
Конформність	-0,082	0,089	0,129	-0,045	-0,137	-0,030	-0,102	0,247	0,026
Традиції	0,077	-0,155	-0,222	0,110	0,306*	0,093	-0,269*	0,365**	-0,141
Доброта	-0,004	0,026	0,279*	-0,022	0,184	-0,251	0,200	-0,018	0,141
Універсалізм	0,169	0,083	-0,185	0,120	0,020	0,051	-0,250	-0,023	0,001
Самостійність	0,019	0,003	0,285*	-0,136	-0,176	-0,185	0,285*	0,114	0,321*
Стимуляція	0,127	0,121	0,191	-0,109	-0,009	-0,059	0,181	-0,197	0,098
Гедонізм	-0,070	0,054	0,138	-0,009	0,168	0,036	0,152	-0,120	0,129
Досягнення	0,079	0,226	0,006	0,217	0,094	0,179	-0,005	-0,043	0,285*
Влада	0,017	-0,018	-0,002	-0,044	0,046	-0,094	-0,132	0,071	-0,059
Безпека	0,056	0,085	-0,183	-0,002	-0,044	-0,102	-0,082	-0,013	-0,105

Примітка: * – статистично значуща кореляція на рівні $p \leq 0,05$

** – статистично значуща кореляція на рівні $p \leq 0,01$

Можна помітити, що у вибірці виявлено значущі додатні кореляційні зв'язки за такими цінностями: доброта, традиції та досягнення, при цьому значущі від'ємні кореляційні зв'язки з традиціями та самостійністю. Зі зміною ставлення сучасних сімей до культурних і суспільних традицій змінюється і ставлення до грошей та шляхів їх заробітку і витрат, тобто чим

вища цінність традицій, тим більше конфліктів на фінансовій основі. При цьому конфлікти, пов'язані з грошима, в нашому суспільстві безпосередньо корелюють із загальним рівнем задоволеності шлюбом.

Цінність доброти відносно себе та інших пов'язана з усвідомленням власних кордонів, поваги себе, адекватної самооцінки; людина починає краще та більш поважно ставитись до інших. Саме тому, піклуючись про благополуччя інших людей, респонденти піклуються і про власну автономію, не даючи іншим змоги виявляти на їх адресу маніпуляції, токсичність, контроль тощо. Також можна спостерігати, що з підвищенням цінності досягнення зростає рівень загальної конфліктності. Ймовірно, це пов'язано з тим, що замість підтримки партнери починають змагатись один з одним, що викликає напругу в сімейних відносинах.

Цікавим є негативний зв'язок традицій та конфліктів, викликаних на основі норм поведінки. Можна припустити, що чим вища значущість культурних традицій, тим менше виникає необхідність узгодження конфліктів, що викликані дотриманням чи ні певних норм поведінки. Самостійність мислення та вибору способів дії, творчість та дослідницька активність зменшують рівень ревнощів та загальний рівень конфліктності. Можливо, це свідчить про самодостатність партнерів та впевненість один в одному.

Таблиця 2

Результати кореляційного аналізу між показниками ціннісних орієнтацій та типом реакції подружжя на конфлікт

Шкали	Неконструктивні установки на шлюб	Депресія	Протективні механізми	Дефензивні механізми	Агресія	Соматизація тривоги	Фіксація на психотравмі
Конформність	0,095	0,132	-0,186	0,075	-0,067	-0,202	0,012
Традиції	0,046	-0,053	-0,201	-0,052	0,225	-0,298*	-0,100
Доброта	0,044	-0,089	-0,212	0,116	-0,171	-0,120	0,112
Універсалізм	-0,369**	0,160	-0,056	0,132	0,187	0,231	-0,037
Самостійність	-0,075	-0,037	0,076	-0,091	0,013	0,129	0,067
Стимуляція	-0,240	-0,001	0,300*	-0,172	0,025	0,030	0,163
Гедонізм	0,080	0,146	-0,239	0,100	-0,161	-0,103	0,014
Досягнення	-0,206	0,065	0,047	0,133	-0,149	0,102	0,126
Влада	0,069	0,021	-0,149	-0,037	0,105	-0,193	0,038
Безпека	-0,073	-0,125	-0,020	-0,079	-0,053	0,047	0,337**

Примітка: * – статистично значуща кореляція на рівні $p \leq 0,05$

** – статистично значуща кореляція на рівні $p \leq 0,01$

Було встановлено, що існує значущий додатній кореляційний зв'язок за параметрами «безпека» та «стимуляція», а від'ємний – «універсалізм» та «традиції». Амбівалентна цінність «традиції» може проявлятися в тому, що

подружжя, маючи більш високий рівень традиційності, розуміє та приймає їх для своєї сім'ї, буде мати менший рівень соматизації тривоги в конфліктах. Цікавим також є факт того, що універсалізм як віра в особистій свідомості в рівність, певну солідарність із навколишнім світом сприяє виявленню нижчого рівня конфліктності за рахунок побудови більш конструктивних установок на шлюб та партнерські очікування. За умови домінування у взаємодії партнерів цінності безпеки як певної форми застрягання афекту, можливо, порушених формах прив'язаності раннього дитинства, буде мати свій вияв у фіксації на психотравмі та, ймовірно, буде в конфліктних ситуаціях актуалізуватися та не давати змоги гармонійному спілкуванню подружжя.

Отже, аналізуючи типи і реакції подружжя з різним стажем сімейного життя в конфліктних ситуаціях, можливо припустити, що за умови високої соціальної активності партнерів буде зменшуватися допуск психотравмальної інформації у свідомість, а значить вони зможуть вибудовувати більш конструктивні стратегії взаємодії; якщо подружжя має більш високий рівень традицій, розуміє та приймає їх для своєї сім'ї, то рівень соматизації тривоги в конфліктах буде зменшуватися.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Ціннісні орієнтації якісно визначають життєву перспективу особистості шляхом надання значущості усім подіям, що мають місце в процесі індивідуального розвитку особистості, надають людині змогу відчувати повноту та гармонію у процесі життя.

Результати емпіричного дослідження особливостей ціннісних орієнтацій подружжя дали змогу підтвердити думку, що існують особливі ціннісні орієнтації (безпека, стимуляція, досягнення, доброта, певною мірою традиційність), які підсилюють у взаємодії партнерів неконструктивні форми поведінки та дають підстави для підвищення рівня конфліктності між партнерами, при цьому цінності (родинних традицій, самостійності, універсалізму) більшою мірою визначають якість подружнього життя та є актуальними для зменшення кількості та масштабності подружніх конфліктів. Отже, сформованість системи цінностей особистості є важливою умовою її гармонійного особистісного становлення та функціонування, допомагає усвідомити життєвий досвід, успішно адаптуватися в суспільстві та самореалізуватися для досягнення поставлених цілей, особливо коли йдеться про подружні взаємини. Члени подружжя через власну рефлексію, загальне і цілісне уявлення про себе, через розвиток самосвідомості як процесу самопізнання формують систему родинних ціннісних орієнтацій, які визначають спрямованість їх спільної діяльності, стратегій поведінки, стилів взаємодії з оточенням. Подальшими перспективами дослідження може бути вивчення ціннісних орієнтацій у процесі переживання внутрішньосімейних криз тощо.

Бібліографічні посилання

- Chernykov, A. V. (1998), “Genogram and category analysis of family life” [“Genogramma i kategorii analiza semejnoi zhizni”]. *Psychological consultation – Psikhologicheskaya konsul'taciya*, № 1, p. 109–125.
- Groningen, R. (2008), *Mean or green? Value orientations, morality and prosocial behavior*. Berlin.
- Hyamyalyajnen, Y. (1993), *Educating parents: Concepts, trends and prospects* [Vospitanie roditel'ev: Konceptii, napravleniya i perspektivy], Moscow.
- Kovalova, L. (2004), Psychological aspects of marital conflicts [Psikhologichni aspekty podruzhnikh konfliktiv], Chernivtsi, p. 143–144.
- Schneider, L. B. (2000), *Psychology of family relations* [Psikhologiya semejnykh otnoshenij], Moscow.
- Schwartz, S., Cieciuch, J., Vecchione, M., Davidov, E., Fischer, R., Beierlein, C., Ramos, A., Verkasalo, M., Lonnqvist, J., Demirutku, K., Dirilen-Gumus, O. & Konty, M. (2012), “Refining the theory of basic individual values”. *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 103, № 4, p. 663–688.
- Schwartz, S. H. (2012), Refining the Theory of Basic Individual Values. *Journal of Personality & Social Psychology*, № 8/4, p. 663–688.
- Shatynska, O. P. (2013), *The relationship between a person's life path and values* [Vzaiemozviazok zhyttievoho shliakhu osobystosti ta yii tsinnosti], Drobovych, p. 283–284.
- Shevchuk, M. V. (2000), *Psychological mechanisms of transformation of value orientations of student youth* [Psikhologichni mekhanizmy transformatsii tsinnisnykh oriientatsii studentskoi molodi], Kiev.
- Shpranger, E. H. (1992), *Two types of psychology* [Dva vida psikhologii], Moscow.
- Silyaevoy, E. G. (2002), *Psychology of family relationships with the basics of family counseling* [Psikhologiya semejnykh otnoshenij s osnovami semejnogo konsul'tirovaniya], Moscow, p. 3–49.
- Skliaruk A. (2013), “The current state of scientific conceptualization of the category "problem family"” [“Suchasnyi stan naukovoï kontseptualizatsii katehorii "problemna simia"”]. *Psychology of personality – Psikhologhiia osobystosti*, № 1, p. 270–280, available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Po_2013_1_32.
- Tkachuk, T. A. & Ishchenko, A. S. (2017), Psychological peculiarities of friendship in conflict situations [“Psikhologichni osoblyvosti vzaiemodii podruzzhzia u konfliktnykh sytuatsiakh”]. *Young scientist – Molodyi vchenyi*, № 5 (45), p. 227–230.

УДК 159.923.2

DOI <http://dx.doi.org/10.15421/102005>

ПРОВІДНІ ОСОБИСТІСНІ РИСИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ АЕРОМОБІЛЬНИХ ВІЙСЬК MAIN PERSONAL TRAITS OF AIRMOBILE MILITARY SERVANTS

Волков Д.С.,

к.психол.н., доц., доц. кафедри
загальної психології та
патопсихології, декан факультету
психології та спеціальної освіти,
ДНУ ім. Олесея Гончара
d_volkov66@i.ua

У професійно спрямованому аспекті досліджено провідні особистісні риси військовослужбовців аеромобільних військ. На базі повної за обсягом емпіричної інформації простежено та достовірно доведено необхідність детального дослідження особистісних особливостей військовослужбовців для їх подальшого використання в оптимальному посадовому розподілі, а також для раціоналізації військового галузевого навчання й виховання.

Ключові слова: військово-професійна діяльність, провідні риси особистості, емоційна стійкість, інтегроване прийняття себе, самодостатність, вольова регуляція, екстрапунітивність, екстернальність.

Background. Formation of specific personality traits of a serviceman is the result of the influence of the substantive characteristics of combat military-professional activity as potentially possible, which constitutes imaginary combat situation and determines the potential readiness of military servants to join and perform it. Solution of official tasks is connected with the human factor, behavior of people, their social and universal values, individual features, orientation, feelings, needs. All these factors significantly affect formation of personal characteristics and determines the leading traits that are professionally important personal qualities.

The **objective** of this paper is compilation of scientifically based database of main personal traits of military servants.

Method. Applied psychodiagnostic techniques were used: 16 PF Questionnaire by R. Cattell (form A), Technique of Accentuation of Character and Temperament by G. Shmishek, K. Leonhard, Level of Subjective Control by J. Rotter, the Rosenzweig Picture Frustration Test, Raven's Progressive Matrices, inventory «Volitional persistence» by E. Ilyina & O. Feshenko. The results of the empirical research were processed with the help of STATISTICA-6.1 program and Spearman's rank correlation coefficient.

The **sample** included 60 testees (males) – airmobile military servants (sergeants), aged under 25, working experience under 2 years.

Results. The profile of the leading traits of servicemen includes such peculiarities as emotional stability, stress resistance, self-sufficiency, self-control, internality, extrapuniteness, meticulousness, persistence, problem-solving ability and expressive intellectual potential. The main personal factors that integrate the personal profile of military servants are «strong-willed determination» and «personality maturity».

Conclusions. Personality traits as a system of mental qualities of the individual determine the potential ability of a military worker to overcome the difficulties of professional activity and successfully perform specific tasks. They serve as a basis and necessary condition for efficiency in this professional field.

Keywords: military-professional activity, main personal traits, emotional stability, integral self-acceptance, self-sufficiency, will regulation, extrapuniteness, externality.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку суспільства характеризується значним посиленням уваги до проблеми надійного та ефективного функціонування людини в особливих умовах професійної

діяльності. Гуманізація і демократизація українського суспільства, необхідність оптимального та своєчасного розв'язання проблем підготовки фахівців у військовій галузі потребує глибоких знань закономірностей функціонування особистості працівника, його психічних можливостей та раціонального їх використання у службовій діяльності. Військовослужбовець розглядається як свідомо особа, наділена резервами прояву бойового потенціалу, особистісні риси якої трансформуються під впливом навчання та подальшої професійної діяльності, на що вказували багато теоретиків військової справи (А. К. Баїнов, Н. Н. Головін, А. О. Керсновський, Н. Коупленд, Н. П. Міхневич, А. А. Незнамов, Г. Є. Шумков та ін.). Формування специфічних рис особистості військовослужбовця є результатом впливу змістовних характеристик бойової військово-професійної діяльності як потенційно можливої, що складає уявну бойову ситуацію та визначає потенційну готовність військовослужбовців до включення в неї та її виконання. Вирішення службових завдань пов'язане з людським фактором, поведінкою людей, їх суспільними та загальнолюдськими цінностями, індивідуальними особливостями, спрямованістю, почуттями, потребами. Все це значно впливає на формування особистісних характеристик та визначає провідні риси, які є професійно важливими особистісними якостями. Умови протікання військово-професійної діяльності формують специфічний внутрішній світ особистості, певну систему ставлень, специфічні особливості реагування, конкретні зразки виконання професійних дій та визначають особливі вимоги до роботи.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Відомі наукові здобутки зарубіжних та українських учених стосовно індивідуально-психофізіологічних й індивідуально-когнітивних відмінностей людини (П. К. Анохін, К. М. Гуревич, В. Д. Небиліцин, В. Д. Русалов), вчення про здібності та їх структуру (В. Д. Шадриков, С. Л. Рубінштейн, К. К. Платонов, В. М. Дружинін), дослідження психологічної та психофізіологічної адаптації людини (М. А. Агаджанян, Ф. Б. Березін, В. Г. Волович, В. П. Казначеев), наукові праці про особливості особистості військовослужбовця та працівника правоохоронних органів (Р. А. Абдурахманов, В. В. Знаков, Н. В. Короткова), формування успішної адаптації до певного виду діяльності (М. Н. Берулава, Ю. П. Ветров).

Мета статті полягає в науковому обґрунтуванні існування провідних особистісних рис військово службовців.

Методи дослідження. Експериментальна референтна група складала 60 військовослужбовців аеромобільної бригади. Задля забезпечення чистоти експерименту група респондентів характеризувалися гомогенністю за статтю (чоловіча), віком (до 25 років), тривалістю служби у військах (до 2 років), належністю до сержантського складу.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали різні вчення. Психодіагностичне вимірювання здійснювалось за допомогою: опитувальника «Шістнадцять особистісних факторів» Р. Кеттелла, форма А; характерологічного опитувальника Леонгарда – Шмішека; опитувальника

«Рівень суб'єктивного контролю» Дж. Роттера; методики «Рисуночна фрустрація» С. Розенцвейга; тесту «Прогресивні матриці» Дж. Равена; методики «Вольова наполегливість» Е. П. Ільїна та О. К. Фещенко.

Для статистичної обробки та подальшої обґрунтованої інтерпретації емпіричних даних дослідження використовувалася програма STATISTICA-6.1. В якості статистичного критерію визначення щільності взаємозв'язку між основними особистісними рисами військовослужбовців було використано коефіцієнт рангової кореляції Ч. Спірмена.

Обрані методи, підхід до організації науково обґрунтованого емпіричного дослідження були спрямовані на забезпечення комплексного аналізу особистісних рис військовослужбовців та їх диференціацію. Кожна окрема методика має цільове спрямування та водночас доповнює і розширює інформацію про певні характеристики особистісних рис фахівців у сфері військової діяльності.

Результати та їх обговорення. Аналіз отриманих емпіричних даних щодо дослідження провідних особистісних рис військовослужбовців складався з трьох кроків. Перший з них включав опис емоційно-вольової та інтелектуальної сфери військовослужбовців, що зумовлює успішність їх діяльності в екстремальних умовах та є провідним для здійснення військово-професійної діяльності через те, що тісно пов'язаний із характером об'єктивних труднощів військово-професійної служби. Другий крок полягав у визначенні особливості проявів поведінкової сфери військовослужбовців як результуючої щодо сформованих установочних систем особистості на активну або пасивну, відповідальну або невідповідальну, оборонну або захисну поведінку. Третій крок аналізу припускав визначення взаємозв'язку між виявленими особистісними рисами військовослужбовців, що дало можливість скласти профіль головних рис та зробити висновок про наявність узгодженої системи провідних рис у військовослужбовців.

Особливості емоційно-вольової та інтелектуальної сфер характеризують визначальну специфічність сприйняття, переживання, оцінки та реагування військовослужбовців, незалежно від значущості або стресогенності ситуації, в якій вони перебувають. До методик, що дали змогу виявити ці особливості, належать: опитувальник «Шістнадцять особистісних факторів» Р. Кеттелла, характерологічний опитувальник Леонгарда – Шмішека, методика «Вольова наполегливість» Е. П. Ільїна та О. К. Фещенко та тест «Прогресивні матриці» Дж. Равена.

З 16-ти особистісних факторів опитувальника для аналізу було обрано такі, котрі найбільше відповідають завданням дослідження. Вони були згруповані в такі параметри:

1. фактори А+, F+, Н+ утворюють тріаду, що характеризує екстраверсію;
2. фактори С -, О + й Q4 + становлять невротичну тріаду;
3. I +, F + характеризують істероїдні прояви особистості;
4. фактори С+ й G+ визначають стійку й наполегливу поведінку;

5. фактори Н -, І +, С-, О+ характеризують гостре переживання страху життя і, як наслідок, підвищену чутливість до погроз;

6. фактори Q2+, Q3+ й N+ виражають рівень самостійності й інтегрованості особистості, її соціальної досвідченості й проникливості;

7. фактор L+ характеризує захисну пасивно-агресивну поведінку та внутрішнє напруження, що не знаходить розрядки.

Змістовний аналіз результатів дослідження виявив такі особливості: 57% вибірки виявляють тенденцію до адаптивного, інтегрованого сприйняття себе й своїх взаємин із дійсністю (шостий параметр); 39% характеризуються значно вираженою екстравертованістю, стійкістю до стресогенних факторів та активністю при налагодженні контактів з оточенням (перший параметр); 38% вирізняє емоційно зріле, стійке і послідовне реагування (четвертий); 18% характеризуються вираженим внутрішнім напруженням, підозрлістю, дратівливістю та поведінкою, що ідентифікується з постійним прийняттям явища захисту та протистоянням іншим; 14% мають підвищену чутливість до погроз і гостро переживають страх; у 12% виявлена тенденція до прояву істероїдних рис; у 8% виявлено невротичний патерн особистісного й емоційного реагування.

Психодіагностика особистісних характеристик військовослужбовців виявила їх переважні параметри, а саме: екстравертованість, емоційну стійкість, сформований Его-контроль, стресостійкість, самодостатність та самоподання (фактори А+, С+, G+, Н+, Q₂+, Q₃+). Дані, отримані за допомогою опитувальника Р. Кеттелла, визначають прояв стійких у часі показників. Це свідчить про наявність у респондентів сформованої системи взаємодії з оточенням, прагнення та готовність вирішувати питання при їх обговоренні, активність особистісної позиції, контроль емоційного регулювання, вміння пояснювати власне емоційне напруження та шукати засоби виходу зі складної або фруструючої ситуації.

У військовослужбовців виявлено сформовану внутрішню принциповість, яка забезпечує послідовність, наполегливість та відповідальність у питаннях не тільки власної, але й соціальної значущості, яка визначається особливістю військової служби, пов'язаною з особливими умовами її здійснення. Самостійність та самодостатність є показниками сили особистості військовослужбовця, який вміє брати на себе відповідальність у різних, з точки зору напруги, обставинах та ситуаціях професійної діяльності.

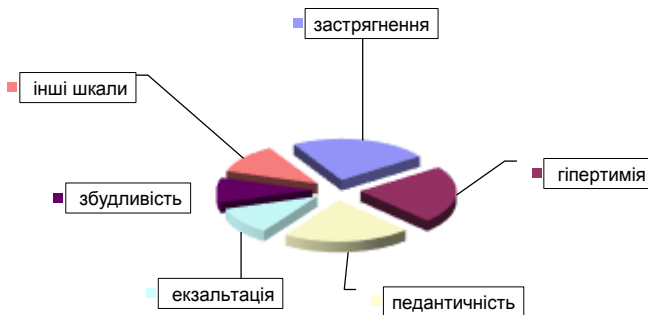
Подальша діагностика типу домінантного емоційного переживання й акцентуації особистості здійснювалася за опитувальником Леонгарда – Шмішека. Спираючись на теорію особистості К. Леонгарда, було запропоновано такі варіанти групування шкал у параметри: активності – гіпертимія, дистимія, циклотимія; реактивності – збудливість, застрягнення; емоційної сфери – емотивність, екзальтація; контролю – педантичність, демонстративність; зниженого фону настрою й енергії – дистимія, тривожність. Шкали розподілялися в такий спосіб (табл. 1).

Таблиця 1

Отримані ранги шкал за опитувальником Г. Шмішека в досліджуваній групі військовослужбовців

Назва шкали	Отриманий ранг шкали
Гіпертимія	2
Застрягнення	1
Педантичність	3
Збудливість	5
Емотивність	6
Тривожність	9
Циклотимія	8
Демонстративність	7
Дистимія	10
Екзальтованість	4

Отже, досліджувана група респондентів характеризується високими значеннями параметрів активності, реактивності та контролю, які зумовлені підйомом індивідуальних емоційних профілів (до 5-го рангу), за шкалами «застрягнення», «гіпертимія», «педантичність», «екзальтованість» і «збудливість». Група цих військовослужбовців характеризується як така, що наділена енергійним настроєм, відчуттям переборення перешкод і проблем, що виникають, готовністю діяти і проявляти високий рівень зацікавленості в тому, що відбувається на цей час. Крім того, респондентів може відрізняти орієнтація на події зовнішнього світу, що поєднується з імпульсивністю, та обмежене напруження сил у ситуації небезпеки (сполучення «гіпертимії» й «збудженості»). На рис. 1 відображено частковий розподіл найбільш виражених шкал у досліджуваній вибірці.

Рис. 1. Частковий розподіл параметрів активності, реактивності та контролю у групі військовослужбовців за опитувальником Г. Шмішека

Можна констатувати, що військовослужбовців відрізняє активність та перетворювальна позиція, прагнення до пошуку засобів досягнення певної мети. Прагнення до діяльності та оптимізм стимулюють ініціативу, постійно підштовхують до пошуку нового. Гіпоманіакальна енергія забезпечує натиск, а педантичність є засадою ретельної підготовки та сумлінного виконання професійних завдань. Вибірку вирізняє ерготропне домінування – перевага

процесів збудження симпатичної нервової системи, що відповідає за мобілізацію організму до дії, домінування потреби у витраті енергії. Загалом для респондентів характерний стеничний тип реагування. Переважно це активно-оборонна позиція, яка становить собою зіткнення сильних тенденцій, що створюють схильність до експлозивних реакцій. Це підтверджує прояв ерготропних тенденцій. Крім того, досліджувані характеризуються ситуаційно зумовленою емоційною напругою (шкали збудженості та екзальтованості), яка або ще не знайшла свого відображення в системі усвідомлених переживань, або успішно контролюється на поведінковому рівні (підтверджується виразним проявом факторів G, C та Q2 за Р. Кеттеллом). Тому можна констатувати, що у досліджуваних військовослужбовців активне ставлення до ситуації, спонтанність і полнезалежність.

Особливості вольового приборкання труднощів та ступінь витримки і прояву вольового зусилля діагностувалися за допомогою методики «Вольова наполегливість» Є. П. Ільїна та О. К. Фещенко.

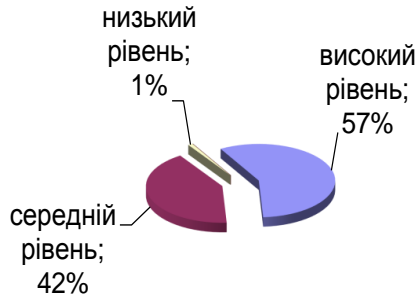
Середній час, який витратили досліджувані військовослужбовці, відрізняється залежно від номера завдання методики, що зумовлено процедурою та метою дослідження. Ефективність та час виконання завдань залежить від складу та структури стимульного матеріалу, який пропонувався дослідженим. У перших двох завданнях можливість побудови речення з наведеного набору слів передбачалась як необхідна умова подальшої діагностики вольового зусилля при вирішенні третього завдання. Тому середній показник витраченого часу на перше та друге завдання приблизно однаковий і дорівнює $M=3,2$ хв. при виконанні першого завдання і $M=3,7$ хв. – другого. Послідовно переходячи до третього завдання, досліджувані стикались із ситуацією неможливості виконання інструкції. Це задано об'єктивними умовами методики, зокрема відсутністю смислової зв'язаності у поданих для побудови слів. Час виконання третього завдання у досліджуваних дорівнює $M = 9,75$ хв. та є показником наполегливості за умови того, що неможливість будь-якого вирішення третього завдання їм невідома.

Показником вольової наполегливості (ПВН) є відношення часу, який витрачено на виконання третього завдання, до середнього часу виконання першого та другого завдань. У досліджуваній вибірці цей показник складає $ПВН = 2,83$ та належить до середнього з тенденцією до високого рівня виразності вольового регулювання дій.

Інтелектуальні особливості особистості військовослужбовця, зокрема рівень інтелектуального потенціалу, діагностувався за допомогою тесту «Прогресивні матриці» Дж. Равена.

Військово-професійна діяльність характеризується значним рівнем складності. Виконуючи свої обов'язки, військовослужбовець повинен передбачити можливий хід та результат своїх дій, порівнювати їх з тим, що було задумано, стежити за обстановкою, контролювати поведінку, тому важливо усвідомлювати власний рівень здібностей та інтелектуальний

потенціал як ресурс визначення і застосування своїх можливостей, ступінь усвідомлення і розуміння бойового завдання. На рис. 2 наведено співвідношення рівнів розвитку здатності до систематизації мислення, логічного міркування та усвідомлення існуючих зв'язків між предметами та явищами у досліджуваних.

Рис. 2. Рівні розвитку інтелектуального потенціалу у групі військовослужбовців

Отримані дані дають змогу констатувати, що 57% здатні правильно орієнтуватися в будь-якій обстановці, формувати стереотипи оцінки супротивника, передбачати алгоритми його вчинків та організувати відповідні дії. Майже всі досліджувані, окрім 1%, здатні включитися у процес обміркованого проектування своїх дій та стратегій, оцінювати досягнуте, порівнювати їх із поставленою метою.

Варто зазначити, що інтелектуальні здібності, виявлені у вибірці, треба розглядати як властивості особистості, що існують відносно тієї або іншої (але обов'язково визначеної) діяльності. Здібність виявляється у процесі оволодіння професією, у тому, наскільки воїн за інших однакових умов швидко і ґрунтовно, легко і міцно засвоює способи організації та виконання робіт. Здібності визначаються як сукупність індивідуально-психічних особливостей військовослужбовця, які забезпечують успіх у військовій діяльності, легкість і швидкість оволодіння нею. Тому планомірна і послідовна навчально-військова підготовка є засадою зростання наявних на цей час результатів оцінки інтелектуального потенціалу військовослужбовців.

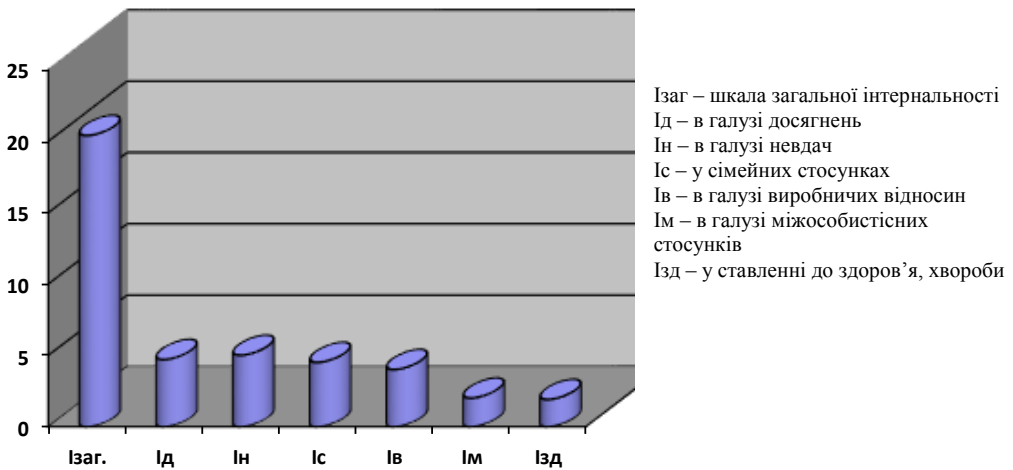
Отже, інтерпретація психодіагностичних даних стосовно особливостей емоційно-вольової та інтелектуальної сфер особистості військовослужбовців виявила такі переважні їх риси: екстравертованість, емоційна стійкість, стресостійкість, самостійність, інтегроване сприйняття себе, активність, реактивність та середній із тенденцією до високого вольовий самоконтроль, значний рівень інтелектуальних здібностей.

Наступний крок діагностики та аналізу отриманих даних полягав у визначенні особливостей поведінкових реакцій. З цією метою використовувались опитувальник «Рівень суб'єктивного контролю» Дж. Роттера, призначений для діагностики інтернальності – екстернальності

як узагальненої характеристики особистості, що впливає на засоби вирішення практичних завдань військово-професійних ситуацій, та методика «Рисуночна фрустрація» С. Розенцвейга, призначена для дослідження реакцій на невдачу та способів виходу із ситуацій, що перешкоджають діяльності або задоволенню потреб особистості.

За методикою визначення інтернальності – екстернальності отримано значення показника інтернальності за 7 шкалами опитувальника. На рис. 3 відображено узагальнені результати виразності шкал опитувальника «Рівень суб'єктивного контролю» Дж. Роттера серед досліджуваних військовослужбовців.

Треба констатувати, що результати, отримані за шкалою загальної інтернальності, свідчать про високий рівень суб'єктивного контролю особистості військовослужбовців над значущими ситуаціями. Досліджувані почувають свою власну відповідальність за події свого життя та проявляють впевненість у вирішенні важких завдань, усвідомлене позитивне ставлення до світу, наявність сенсу та мети життя. Інтернальність у сфері досягнень, невдач та сімейній сфері досягає середнього рівня. Це є показником наявності суб'єктивного контролю у відповідних значущих ситуаціях.

Рис. 3. Вираженість шкал опитувальника «Рівень суб'єктивного контролю» Дж. Роттера у групі досліджуваних

Інтернальність у виробничій сфері виражена незначно, що, на наш погляд, зумовлено підготовчим навчальним етапом професійного становлення особистості військовослужбовця, на якому виробничі аспекти залишаються ще майбутньою перспективою. Сьогоднішня виробнича ситуація розглядається досліджуваними як залежна, насамперед, від командирів, старших за званням та професійно-військовим статусом. Інтернальність у міжособистісних стосунках та сфері здоров'я має низький рівень вираження, що характеризує екстернальну позицію, прагнення приписувати більш важливе значення у цих сферах обставинам та оточенню.

Виявлені особливості прояву інтернальності у досліджуваних військовослужбовців є варіабельною характеристикою, яка змінюється залежно від конкретних соціальних або функціонально-виробничих обставин, від визнання ситуації як важкої або простої, комфортної або деструктивної.

Дослідження реакцій на невдачу і способів виходу із ситуацій, що перешкоджають діяльності або задоволенню потреб особистості, здійснювалось за допомогою методики «Фрустраційні реакції» С. Розенцвейга, показники якої відображають індивідуальні характеристики поведінки. Тенденції останньої характеризують динаміку та ефективність рефлексивної регуляції досліджуваними своєї поведінки в ситуації стресу.

Отримані дані дають змогу визначити високий рівень екстрапунітивних реакцій. Виявленими в дослідженні особливостями характерних ознак провідних поведінкових реакцій військовослужбовців є перевага екстрапунітивної реакції $\bar{X} = 63$ (порівняно зі стандартизованим значенням $= 47,1$; $\sigma = 1,1$) на ситуацію перепони, тенденція до зниження інтрапунітивної реакції $\bar{X} = 21$ (станд. зн. $= 26,8$; $\sigma = 3,3$) та імпульсивної реакції $\bar{X} = 16$ (станд. зн. $= 26,3$; $\sigma = 1,3$). Визначені кількісні дані напрямів реакцій досліджуваних військовослужбовців відображають їх схильність висувати надмірні вимоги до оточення. У табл. 2 наведено узагальнені щодо досліджуваної вибірки результати напрямів та типів фрустраційних реакцій військовослужбовців.

Таблиця 2

Узагальнені показники особливостей напрямів та типів фрустраційних реакцій у групі досліджуваних військовослужбовців

Тип та напрям реакції	Кількісне $\bar{X}$ вираження реакції	% вираж. напрямів (E, I, M) реакцій	% вираж. типів (O-D, E-D, N-P) реакцій
E'	5	E', E, e 63	O-D 25
E	6		
e	4		
I'	-	I', I, i 21	E-D 37
I	2		
i	3		
M'	1	M', M, m 16	N-P 38
M	1		
m	2		

Примітка: E – екстрапунітивні реакції, I – інтрапунітивні реакції, M – імпульсивні реакції, OD – «з фіксацією на перепону», ED – «з фіксацією на самозахист», NP – «з фіксацією на задоволення потреб».

Аналіз типів реакцій у досліджуваній вибірці визначив тенденцію до уникнення фіксації на перепоні. Середнє групове значення O-D складає $\bar{X} = 25$ (станд. зн. $= 33,9$; $\sigma = 1,2$). Вибірку досліджуваних характеризує прояв більш активних типів ставлення до перепони: E-D – самозахист

$\bar{X} = 37$ (стан. зн. = 36,8; $\sigma = 0,9$) та N-P – фіксація на задоволені потреби
 $\bar{X} = 38$ (стан. зн. = 29,4; $\sigma = 1,1$).

Отже, група військовослужбовців продемонструвала значне вираження екстрапунітивних реакцій, що означає спробу зовнішнього пошуку причин незадоволення потреби та мобілізації інших до вирішення проблеми. Узагальнюючи, можна констатувати, що переважні типи реакцій досліджуваних військовослужбовців є ознакою адекватного реагування на фрустрацію та показують їх здатність до прояву фрустраційної толерантності та здатності вирішувати проблеми, що виникають.

Отримані емпіричні дані дають змогу зробити припущення про існування тісного позитивного зв'язку між основними виявленими в ході дослідження характеристиками особливостей емоційно-вольової й інтелектуальної сфер особистості та поведінковими реакціями досліджуваних військовослужбовців. Статистичним критерієм визначення щільності між основними особистісними рисами військовослужбовців є коефіцієнт рангової кореляції Ч. Спірмена, який дає можливість перевірити, наскільки статистично узгоджені між собою досліджувані параметри, а саме: C+ (емоційна стійкість) та інтернальність; H+ (стресостійкість) та екстрапунітивність; Q2+ (самодостатність) і застрягнення; Q3+ (самоконтроль) та педантичність (табл. 3).

Таблиця 3

Значення коефіцієнта рангової кореляції основних параметрів, що якісно характеризують досліджуваних військовослужбовців

Кореляція між двома ознаками	C+ i інтернальність	H+ i екстрапунітивність	Q2+ i застрягнення	Q3+ i педантичність
r_s	0,46*	0,42*	0,47*	0,40*

Примітка: * – результати є достовірними на рівні $p \leq 0,01$ (при $r_{s \text{ крит.}} = 0,40$) для $n \geq 40$

Отримані емпіричні значення r_s більші від критичного значення коефіцієнта кореляції рангів. Це означає, що кореляція між виявленими в ході емпіричного дослідження параметрами статистично значуща, позитивна.

Отже, обрані для дослідження методики дали змогу охарактеризувати стійкі стратегії поведінки військовослужбовців; акцентуації їх характеру (демонстративний, педантичний, застряглий, збудливий) і темпераменту (гіпертимний, дистимічний, тривожно-боязкий, циклотимний, афективний, емотивний); інтернальність – екстернальність як узагальнену характеристику особистості, що впливає на засоби вирішення практичних завдань військово-професійних ситуацій; реакції на фруструючі ситуації, що перешкоджають діяльності або задоволенню потреб особистості та, узагальнюючи, визначити рівень виразності емоційної, інтелектуальної та вольової саморегуляції особистості військовослужбовців.

Узагальнення отриманих в ході дослідження результатів дає змогу скласти профіль провідних рис військовослужбовців, який включає емоційну стійкість, стресостійкість, самодостатність, самоконтроль, інтернальність,

екстрапунітивність, застрягнення, педантичність та виразний інтелектуальний потенціал.

Висновки. Науково-теоретичний аналіз військово-професійної діяльності дав підставу розглядати особистість як головну умову здійснення специфічної праці. Саме у військово-професійній діяльності особа вибудовує своє ставлення до навколишнього світу, зокрема професійного, який детерміновано безліччю факторів військової служби. При цьому структури зовнішньої об'єктивної та внутрішньої суб'єктивної діяльності особистості взаємозумовлені. Структури людської психіки формуються завдяки механізму інтеріоризації на основі засвоєння структур зовнішньої діяльності. Разом з тим, внутрішні дії за допомогою механізму екстеріоризації передбачають і готують зовнішні. Ця взаємодія формує у свідомості людини специфічне суб'єктивне відображення об'єктивного світу, що знаходить реалізацію в зовнішніх діях (ставленні до діяльності, якості й ефективності цієї діяльності, взаємодії з іншими людьми) та характеризує індивіда як особистість.

Провідними компонентами структури особистості військовослужбовця є психологічні властивості (спрямованість, індивідуальність, характер, здібності, темперамент), на основі яких формуються провідні якості особистості воїна (вольова саморегуляція, відповідальність, організованість, дисциплінованість, принциповість, ретельність, емоційна сталість, інтелектуальні здібності, аналітичні, вербальні, комунікативні здібності, активна позиція, інтернальність, швидкість реакції, фізична та психічна витривалість, ініціативність). Сукупність цих провідних якостей визначає зміст особистості військовослужбовця. Отже, можна зазначити, що особистісні риси як система психічних якостей особистості визначають потенційну можливість працівника військової галузі долати труднощі професійної діяльності й успішно виконувати специфічні завдання. Вони слугують базою, необхідною умовою ефективності роботи у цій сфері.

Підбиваючи підсумки емпіричного дослідження провідних рис військовослужбовців, можна вказати, що:

1. Успішність діяльності військовослужбовців в екстремальних умовах залежить від особистісних рис, до яких, насамперед, віднесено емоційно-вольову стійкість, толерантність до стресу (екстрапунітивність) та виражений інтелектуальний потенціал.

2. Психодіагностика особистісних особливостей військовослужбовців виявила параметри, що переважають. До них, зокрема, належать: екстравертованість, емоційна стійкість, сформований Еґо-контроль, стресостійкість, самодостатність та самоподання.

3. Для досліджуваних військовослужбовців характерний стеничний тип реагування. Переважно це активно-оборонна позиція, яка становить собою зіткнення сильних тенденцій, що створюють схильність до експлозивних реакцій і спонтанності, вольової саморегуляції як уміння керувати власними діями.

4. Профіль провідних рис військовослужбовців включає: емоційну стійкість (6,8), стресостійкість (7,9), самодостатність (8,1), самоконтроль (6,1), інтернальність (19), екстрапунітивність (63), застрягнення (24), педантичність (22), наполегливість (9,8), уміння вирішувати проблеми (38) та виразний інтелектуальний потенціал (57%). Головними особистісними факторами, які інтегрують особистісний профіль військовослужбовців, є вольова рішучість та зрілість особистості.

Бібліографічні посилання

- Anohin, P. K. (1979), *Systemic mechanisms of higher nervous activity* [*Sistemnye mekhanizmy vysshej nervnoj deyatelnosti*], Moskva.
- Maklakova, A. G. (2004), *Military psychology* [*Voennaya psikhologiya*], St. Petersburg: Peter.
- Gurevich, K. M. (1974), *Mastering professional skills as a problem of differential psychophysiology* [*Ovladenie professional'nym masterstvom kak problema differencial'noj psikhofiziologii*], Moscow.
- Karayani A. G. & Siromyatnikov, I. V. (2006), *Applied military psychology* [*Prikladnaya voennaya psikhologiya*], St. Petersburg: Peter.
- Korolchuk, M. S. (1996), *Actual problems of psychophysiology of military activity* [*Aktualni problemy psikhofiziologii viiskovoi diialnosti*], Kiev.
- Kortneva, Yu. V. (2004), *Diagnostics of the actual problem* [*Diagnostika aktual'noj problemy*], Moskva.
- Kouplend, N. (1991), *Psychology and the soldier* [*Psikhologiya i soldat*].
- Korolchuk, M. S., Trofimov, Yu. L., Osodlo, V. I. & eth. (2008), *Methodological and theoretical problems of psychology* [*Metodolohichni ta teoretychni problemy psikhologii*], Kiev.
- Yahupov, V. V. (2004), *Military psychology* [*Viiskova psikhologhiia*], Kiev.

УДК 159.9

DOI <http://dx.doi.org/10.15421/102006>

ЕМОЦІЙНІ СТАНИ СТУДЕНТІВ НА СЕМІНАРСЬКИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАНЯТТЯХ: ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ EMOTIONAL STATES OF STUDENTS DURING SEMINAR EDUCATION CLASSES: GENDER ASPECT

Грицук О.В.,

к.психол.н., доц., доц. кафедри психології та педагогіки, Горлівський інститут іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»
oxana.gri@gmail.com

У статті представлено результати теоретичного аналізу проблеми емоційних станів студентів у закладах вищої освіти та емпіричного дослідження гендерних особливостей емоційних станів на семінарських навчальних заняттях. Розглянуто психологічні особливості семінарського заняття як засобу розвитку особистості й набуття професійно важливих компетентностей. В ході емпіричного дослідження виявлено гендерні особливості емоційних станів студентів протягом усього процесу навчання з першого по шостий курси. Встановлено ступінь вираженості самопочуття, активності та настрою у студентів I–VI курсів.

Ключові слова: емоційний стан, семінарське навчальне заняття, навчальний процес, самопочуття, активність, настрій, емоція.

Background. Actuality of studying the emotional states of students is due to the versatility and differentiation of emotional reactions and emotions of the individual in the educational process. The moods and emotion manifest in tense situations, for instance, during the seminar classes.

The **objective** of the present study is to highlight the results of theoretical analysis of the problem and empirical research of gender characteristics of emotional states of students in higher educational institutions during the seminars.

Method. The assessment of the peculiarities of the manifestations of emotional states of students has been carried out using the method “SAN: well-being, activity, mood” by V. Doskin, N. Lavrent'yeva, V. Sharay and M. Myroshnykov. The obtained data were processed using the STATISTICA 12 package (Bewick, Cheek, Ball, 2003). The t-test for independent samples was used to compare samples of male and female students (Buyul, Zefel, 2005; Ratner, 2009). The results of comparing mean values using the t-test (Mukaka, 2012) were evaluated by the level of significance, the statistical reliability of the result of calculations - differences of means (McCluskey, Ghaaliq Lalkhen, 2007). The **sample** included 193 students of I-VI courses of universities of Ukraine: 24 students of the I course, 45 students of the II course, 23 students of the III course, 48 students of the IV course, 33 students of the V course, 20 students of the VI course.

Results. As a result of the research, empirical indicators of students' emotional states (well-being, activity and mood) are determined during seminars at higher education institutions. Among male and female students from the I to the VI courses well-being has negative features. The highest indicators of the scale of “well-being” are observed among male subjects of the I year of study and female testees of the II year of study. The students from the I to the VI courses have positive signs of activity level. The speed of their mental functions is moderate. According to the scale “mood”, only the I year female students have positive tendencies in the manifestation of their emotional state. Male students of the I-VI courses, as well as female students of the II-VI courses have low scores of the scale of “mood”. They are dissatisfied and disappointed with the results of their own learning activities.

Conclusion. The prospects of further research concern the study of gender characteristics of emotional states of the I-VI year students during laboratory education classes.

Keywords: emotional state, seminar training, educational process, well-being, activity, mood, emotions.

Постановка проблеми. Важливість дослідження емоційних станів студентів на навчальних заняттях зумовлена багатогранністю і диференційованістю емоційних реакцій та емоцій особистості в юнацькому віці. Хоча настрої та емоції у цьому віці мають усвідомлений характер, вони яскраво проявляються в напружених ситуаціях, наприклад, під час семінарських навчальних занять.

Емоційні стани студентів відображаються в настроях, переживаннях, почуттях, ставленні до оточення. Успіхи в навчанні, взаємини з викладачами, соціально-психологічний клімат у колективі, з одного боку, а також психічні властивості особистості, внутрішня мотивація, навички самоконтролю і саморегуляції – з іншого впливають на навчальну діяльність студентів. Для емоційних процесів під час навчання характерні велика інтенсивність і швидкий перехід із одного в інший. Семінарські навчальні заняття в закладах вищої освіти є дослідницьким комунікативним засобом розвитку пізнавальних операцій, формування фахових компетентностей, внутрішньої мотивації до навчання, переживань і самозміни. Вони характеризуються емоційною напруженістю, оцінною ситуацією, відповідальністю, розумовим навантаженням, активністю. Емоційні стани студентів впливають на протікання всіх психічних процесів, закріплюються у професійно орієнтованій діяльності та переходять у стійкі особистісні риси.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У психології поширений діяльнісний підхід до вивчення емоційних станів особистості (Aleksandrov, 2019). Вивчались також психологічні особливості семінару як навчального методу (Spruijt, Jaarsma, Wolfhagen, Beukelen, Scherpbier, 2012). При цьому авторами було виявлено, що, на думку студентів, хід семінарського заняття, їх мотивація до навчання залежать від викладачів вишу, і для того, щоб спільна робота на занятті була ефективною, викладачі мають уміти ставити себе на місце студента. Проте поза увагою науковців залишилися гендерні особливості міркувань студентів стосовно організації навчального процесу на семінарах.

Емоційні стани студентів вивчаються під час їх навчальної діяльності. Особливого значення мають наукові праці, присвячені негативним емоційним станам у навчальній діяльності. Так, виявлено зв'язок негативних емоційних станів студентів та низьким рівнем розвитку емоційного інтелекту (Igumnova, 2013), напруженістю навчального процесу (Lys, 2016), станом емоційного збудження на іспиті (Diomidova, 2016), мотивацією до навчання (Berezovska, Yurkov, Synyshyna, 2016), гендерною компетентністю (Baydyuk, 2016), ставленням до вищої освіти загалом (Al-Sheeb, Abdulwahed, Hamouda, 2018).

На жаль, на сьогодні проводиться мало досліджень гендерних особливостей емоційних станів студентів усіх курсів під час лекційних, семінарських, лабораторних, самостійних навчальних занять. Так, досліджено зв'язок емоційних станів студентів коледжів з емоційними здібностями та емоційним інтелектом (Khan-Woehle, 2015), проте при цьому не виявлено гендерних відмінностей у визначенні, розумінні, регуляції

емоцій та емоційних станів. Вивчались також гендерні особливості прояву тривожності студентів у навчальній діяльності, стурбованості, переживань стосовно результатів та успішності навчання (Pelch, 2018), де було виявлено, що дівчата сприймають себе як таких, що більше хвилюються з приводу навчальних тестувань, аніж хлопці. Дослідження (Weis, Heikamp, Trommsdorff, 2013) показало, що вплив гендерної належності на навчальні досягнення опосередкований регулюванням поведінки студентів, а не стратегіями регулювання емоцій.

Мета роботи полягає у висвітленні результатів теоретичного аналізу проблеми та емпіричного дослідження гендерних особливостей емоційних станів студентів вищих навчальних закладів на семінарських заняттях.

Виклад основного матеріалу дослідження. У цьому дослідженні параметрами для оцінки проявів емоційних станів студентів на семінарських навчальних заняттях стали такі: 1) самопочуття, психоемоційні реакції на розумове навантаження, загальний психічний стан; 2) активність, рухливість, швидкість і темп психічних функцій; 3) настрій, особливості емоційного фону роботи фізіологічних і психічних функцій. Оцінка особливостей проявів емоційних станів студентів здійснювалась за допомогою методики «САН: самопочуття, активність, настрій» В. О. Доскіна, Н. О. Лаврентьєвої, В. Б. Шарай, М. П. Мірошникова (Barkanova, 2009). Респондентові надавався список із тридцяти пар ознак емоційного стану з протилежним значенням, що розташовані за принципом багатоступеневої шкали з індексами (3 2 1 0 1 2 3). Ознаки емоційного стану відображають силу, здоров'я, відчуття втоми (самопочуття); рухливість, швидкість і темп протікання психічних функцій (активність); емоційні складові психічних функцій (настрій). Студент обирає і позначає на бланку цифру, що відповідає його емоційному стану на момент проведення психологічного дослідження. При обробці отриманих даних враховувалися не стільки показники ступеня вираженості емоційного стану студентів під час семінарських навчальних занять, скільки їх співвідношення з іншими показниками функціонального стану («самопочуття», «активність», «настрій»).

Вибірку склали з 193 студенти I–VI курсів вищих навчальних закладів України: 24 студенти I курсу (9 дівчат, 15 хлопців), 45 – II курсу (18 дівчат, 27 хлопців), 23 – III курсу (9 дівчат, 14 хлопців), 48 – IV курсу (20 дівчат, 28 хлопців), 33 – V курсу (18 дівчат, 15 хлопців), 20 – VI курсу (11 дівчат, 9 хлопців). Отримані дані оброблено за допомогою пакету STATISTICA 12 (Bewick, Cheek, Ball, 2003). Для порівняння вибірок студентів чоловічої і жіночої статі застосовано t-критерій для незалежних вибірок (Buyul, Zefel, 2005; Ratner, 2009). Результати порівняння середніх значень із використанням t-критерію (Mukaka, 2012) оцінювались за рівнем значущості, тобто статистичної достовірності результату обчислень – розрізень середніх (McCluskey, Ghaaliq Lalkhen, 2007).

Було порівняно середні значення показників самопочуття, активності і настрою хлопців I та II курсів на семінарських навчальних заняттях. За показниками: 1) «самопочуття» вибірка з хлопців I курсу має середній бал

3,86, вибірка з хлопців II курсу – 3,51. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,640837$); 2) «активність» вибірка з хлопців I курсу має середній бал 4,40, вибірка з хлопців II курсу – 4,22. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,194262$); 3) «настрій» вибірка з хлопців I курсу має середній бал 3,46, вибірка з хлопців II курсу – 3,59. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,279742$). Статистично достовірних відмінностей між показниками самопочуття, активності і настрою хлопців I та II курсів на семінарських заняттях не виявлено ($p > 0,1$).

При порівнянні середніх значень показників самопочуття, активності і настрою дівчат I та II курсів на семінарах було виявлено, що за показниками: 1) «самопочуття» вибірка з дівчат I курсу має середній бал 3,22, вибірка з дівчат II курсу – 3,44. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,916557$); 2) «активність» вибірка з дівчат I курсу має середній бал 4,33, вибірка з дівчат II курсу – 4,66. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,696147$); 3) «настрій» вибірка з дівчат I курсу має середній бал 4,11, вибірка з дівчат II курсу – 3,83. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,765065$). Статистично достовірних відмінностей між показниками самопочуття, активності і настрою дівчат I та II курсів на семінарських заняттях не виявлено ($p > 0,1$).

У хлопців та дівчат I і II курсів показники за шкалою «самопочуття» перебувають на рівні нижче від середнього. У хлопців ці показники на першому курсі вищі, ніж на другому курсі, а у дівчат – нижчі. Під час семінарських навчальних занять студенти зазнають значного розумового навантаження і відчувають себе виснаженими, втомленими, млявими. За шкалою «активність» у дівчат та хлопців показники відображають середній рівень вираженості, причому у хлопців вони більш позитивні на першому курсі, а у дівчат – на другому. Студенти активні, рухливі, швидкі, уважні, захоплені, схвильовані, з вираженим бажанням працювати під час навчального заняття. Показники за шкалою «настрій» у дівчат I курсу перебувають на середньому рівні вираженості. Дівчата-першокурсниці життєрадісні, спокійні, оптимістичні. Показники за цією шкалою у хлопців I і II курсів, а також у дівчат на II курсі перебувають нижче від середнього рівня вираженості. Вони сумні, песимістичні, нещасливі, незадоволені і розчаровані результатами власного навчання.

Порівнюючи середні значення показників самопочуття, активності і настрою хлопців I та III курсів на семінарських навчальних заняттях, було виявлено, що за шкалами: 1) «самопочуття» вибірка з хлопців I курсу має середній бал 3,86, вибірка з хлопців III курсу – 3,57. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично

значущо не розрізняються ($p = 0,434772$); 2) «активність» вибірка з хлопців I курсу має середній бал 4,40, вибірка з хлопців III курсу – 4,50. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,761112$); 3) «настрій» вибірка з хлопців I курсу має середній бал 3,46, вибірка з хлопців III курсу – 3,42. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,966566$). Статистично достовірних відмінностей між показниками самопочуття, активності і настрою хлопців I та III курсів на семінарських заняттях не виявлено ($p > 0,1$).

Порівнюючи середні значення показників самопочуття, активності і настрою дівчат I та III курсів на семінарських навчальних заняттях, встановлено, що за шкалами: 1) «самопочуття» вибірка з дівчат I курсу має середній бал 3,22, вибірка з дівчат III курсу – 3,55. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,521227$); 2) «активність» вибірка з дівчат I курсу має середній бал 4,33, вибірка з дівчат III курсу – 4,44. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,730795$); 3) «настрій» вибірка з дівчат I курсу має середній бал 4,11, вибірка з дівчат III курсу – 3,44. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,504209$). Статистично достовірних відмінностей між показниками самопочуття, активності і настрою дівчат I та III курсів на семінарських заняттях не виявлено ($p = 0,1$).

У хлопців та дівчат I і III курсів показники за шкалою «самопочуття» перебувають нижче від середнього рівня вираженості. У хлопців вони на першому курсі вищі, ніж на третьому, а в дівчат – нижчі. На семінарах хлопці та дівчата відчувають себе слабкими, розбитими, знесиленими. За шкалою «активність» у дівчат та хлопців показники відображають середній рівень вираженості, причому у всіх студентів ці показники до III курсу підвищуються. Студенти активні, швидкі, рухливі, захоплені ходом навчального заняття. Показники за шкалою «настрій» у дівчат I курсу перебувають на середньому рівні вираженості. Вони життєрадісні, веселі, спокійні, оптимістичні. Показники за цією шкалою у хлопців I і III курсів, а також у дівчат на III курсі перебувають нижче від середнього рівня вираженості. Вони сумні, песимістичні, розчаровані.

Було також зіставлено середні значення показників самопочуття, активності і настрою хлопців I та IV курсів на семінарських навчальних заняттях. За показниками: 1) «самопочуття» вибірка з хлопців I курсу має середній бал 3,86, вибірка з хлопців IV курсу – 3,57. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,929626$); 2) «активність» вибірка з хлопців I курсу має середній бал 4,40, вибірка з хлопців IV курсу – 4,10. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів

статистично значущо не розрізняються ($p = 0,180676$); 3) «настрій» вибірка з хлопців I курсу має середній бал 3,46, вибірка з хлопців IV курсу – 3,50. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,061762$). Статистично достовірних відмінностей між показниками самопочуття, активності і настрою хлопців I та IV курсів на семінарських заняттях не виявлено ($p > 0,1$).

При порівнянні середніх значень показників самопочуття, активності і настрою дівчат I та IV курсів на семінарах виявлено, що за показниками: 1) «самопочуття» вибірка з дівчат I курсу має середній бал 3,22, вибірка з дівчат IV курсу – 3,20. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,728793$); 2) «активність» вибірка з дівчат I курсу має середній бал 4,33, вибірка з дівчат IV курсу – 4,55. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,467108$); 3) «настрій» вибірка з дівчат I курсу має середній бал 4,11, вибірка з дівчат IV курсу – 3,60. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,212654$). Статистично достовірних відмінностей між показниками самопочуття, активності і настрою дівчат I та IV курсів на семінарських заняттях не виявлено ($p > 0,1$).

У хлопців та дівчат I і IV курсів показники за шкалою «самопочуття» перебувають нижче від середнього рівня вираженості; вони незначно знижуються порівняно з I курсом. На семінарських навчальних заняттях студенти сумні, песимістичні, легко втомлюються. За шкалою «активність» у дівчат та хлопців показники відображають середній рівень вираженості, причому у хлопців вони більш позитивні на першому курсі, а в дівчат – на другому. У студентів виражене бажання працювати на семінарах. Показники за шкалою «настрій» у хлопців перебувають нижче від середнього рівня вираженості і незначно підвищуються від I до IV курсу. Хлопці відчувають на семінарах невдоволення, сум, песимізм. Настрій у дівчат на IV курсі порівняно з I курсом змінюється з позитивного на поганий, на IV курсі вони сумні, схвильовані, не задоволені власними результатами.

Порівнявши середні значення показників самопочуття, активності і настрою хлопців I та V курсів на семінарських навчальних заняттях, було виявлено, що за шкалами: 1) «самопочуття» вибірка з хлопців I курсу має середній бал 3,86, вибірка з хлопців V курсу – 3,53. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 1,000000$); 2) «активність» вибірка з хлопців I курсу має середній бал 4,40, вибірка з хлопців V курсу – 4,80. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,457688$); 3) «настрій» вибірка з хлопців I курсу має середній бал 3,46, вибірка з хлопців V курсу – 3,86. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,333465$).

Статистично достовірних відмінностей між показниками самопочуття, активності і настрою хлопців I та V курсів на семінарських заняттях не виявлено ($p > 0,1$).

Зіставивши середні значення показників самопочуття, активності і настрою дівчат I та V курсів на семінарських навчальних заняттях, встановлено, що за шкалами: 1) «самопочуття» вибірка з дівчат I курсу має середній бал 3,22, вибірка з дівчат V курсу – 3,38. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,308532$); 2) «активність» вибірка з дівчат I курсу має середній бал 4,33, вибірка з дівчат V курсу – 4,66. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,182344$); 3) «настрій» вибірка з дівчат I курсу має середній бал 4,11, вибірка з дівчат V курсу – 3,50. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,740696$). Статистично достовірних відмінностей між показниками самопочуття, активності і настрою дівчат I та V курсів на семінарських заняттях не виявлено ($p > 0,1$).

У хлопців та дівчат I і V курсів показники за шкалою «самопочуття» перебувають нижче від середнього рівня вираженості. У хлопців вони на першому курсі вищі, ніж на п'ятому, а в дівчат – нижчі. На семінарах хлопці і дівчата виснажені та легко втомлюються. За шкалою «активність» у дівчат та хлопців показники відображають середній рівень вираженості, причому у всіх студентів ці показники на V курсі, порівняно з I, підвищуються. Вони працюють на семінарських заняттях, розмірковують над проблемними запитаннями. Показники за шкалою «настрій» у хлопців перебувають нижче від середнього рівня вираженості і незначно підвищуються від I до V курсу. На семінарах хлопці сумні, песимістичні. Настрій у дівчат на V курсі навчання, порівняно з I, змінюється з позитивного на негативний, вони стають більш схвильованими на семінарських заняттях, незадоволеними власними результатами.

Було зіставлено також середні значення показників самопочуття, активності і настрою хлопців I та VI курсів на семінарських навчальних заняттях. За показниками: 1) «самопочуття» вибірка з хлопців I курсу має середній бал 3,86, вибірка з хлопців VI курсу – 3,66. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,489198$); 2) «активність» вибірка з хлопців I курсу має середній бал 4,40, вибірка з хлопців VI курсу – 4,44. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,798657$); 3) «настрій» вибірка з хлопців I курсу має середній бал 3,46, вибірка з хлопців VI курсу – 3,44. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,592440$). Статистично достовірних відмінностей між показниками самопочуття, активності і настрою хлопців I та VI курсів на семінарських заняттях не виявлено ($p > 0,1$).

При порівнянні середніх значень показників самопочуття, активності і настрою дівчат I та VI курсів на семінарах було виявлено, що за показниками: 1) «самопочуття» вибірка з дівчат I курсу має середній бал 3,22, вибірка з дівчат VI курсу – 3,36. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,595794$); 2) «активність» вибірка з дівчат I курсу має середній бал 4,33, вибірка з дівчат VI курсу – 4,54. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,823553$); 3) «настрій» вибірка з дівчат I курсу має середній бал 4,11, вибірка з дівчат VI курсу – 3,90. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,578476$). Статистично достовірних відмінностей між показниками самопочуття, активності і настрою дівчат I та VI курсів на семінарських заняттях не виявлено ($p > 0,1$).

У хлопців та дівчат I і VI курсів показники за шкалою «самопочуття» перебувають нижче від середнього рівня вираженості, причому на VI курсі вони незначно знижуються у хлопців, а в дівчат – підвищуються порівняно з I курсом. За шкалою «активність» у дівчат та хлопців показники відображають середній рівень вираженості, і вони підвищуються до VI курсу. Показники за шкалою «настрій» у хлопців на I і VI курсі і в дівчат на VI курсі перебувають нижче від середнього рівня вираженості. Дівчата на I курсі, на відміну від VI, оптимістичні, відчувають на семінарах задоволення.

Порівнявши середні значення показників самопочуття, активності і настрою хлопців II та III курсів на семінарських навчальних заняттях, було виявлено, що за шкалами: 1) «самопочуття» вибірка з хлопців II курсу має середній бал 3,51, вибірка з хлопців III курсу – 3,57. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,661699$); 2) «активність» вибірка з хлопців II курсу має середній бал 4,22, вибірка з хлопців III курсу – 4,50. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,115779$); 3) «настрій» вибірка з хлопців II курсу має середній бал 3,59, вибірка з хлопців III курсу – 3,42. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,314234$). Статистично достовірних відмінностей між показниками самопочуття, активності і настрою хлопців II та III курсів під час семінарських занять не виявлено ($p > 0,1$).

Порівнявши середні значення показників самопочуття, активності і настрою дівчат II та III курсів на семінарських навчальних заняттях, виявлено, що за шкалами: 1) «самопочуття» вибірка з дівчат II курсу має середній бал 3,44, вибірка з дівчат III курсу – 3,55. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,407266$); 2) «активність» вибірка з дівчат II курсу має середній бал 4,66, вибірка з дівчат III курсу – 4,44. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів

статистично значущо не розрізняються ($p = 0,958341$); 3) «настрій» вибірка з дівчат II курсу має середній бал 3,83, вибірка з дівчат III курсу – 3,44. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,299414$). Статистично достовірних відмінностей між показниками самопочуття, активності і настрою дівчат II та III курсів під час семінарських занять не виявлено ($p > 0,1$).

У хлопців та дівчат II і III курсів показники за шкалою «самопочуття» перебувають нижче від середнього рівня вираженості, причому порівняно з II курсом на третьому вони незначно зростають. Показники за шкалою «активність» у дівчат та хлопців мають середній рівень вираженості, але у хлопців вони з II до III курсу зростають, а у дівчат – знижуються. Показники за шкалою «настрій» у студентів перебувають нижче від середнього рівня вираженості, і вони, порівняно з II курсом, незначно знижуються.

Було зіставлено середні значення показників самопочуття, активності і настрою хлопців II та IV курсів на семінарських навчальних заняттях. За показниками: 1) «самопочуття» вибірка з хлопців II курсу має середній бал 3,51, вибірка з хлопців IV курсу – 3,57. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,650165$); 2) «активність» вибірка з хлопців II курсу має середній бал 4,22, вибірка з хлопців IV курсу – 4,10. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,963992$); 3) «настрій» вибірка з хлопців II курсу має середній бал 3,59, вибірка з хлопців IV курсу – 3,50. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,298427$). Статистично достовірних відмінностей між показниками самопочуття, активності і настрою хлопців II та IV курсів під час семінарських занять не виявлено ($p > 0,1$).

При порівнянні середніх значень показників самопочуття, активності і настрою дівчат II та IV курсів на семінарах виявлено, що за показниками: 1) «самопочуття» вибірка з дівчат II курсу має середній бал 3,44, вибірка з дівчат IV курсу – 3,20. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,565486$); 2) «активність» вибірка з дівчат II курсу має середній бал 4,66, вибірка з дівчат IV курсу – 4,55. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,685930$); 3) «настрій» вибірка з дівчат II курсу має середній бал 3,83, вибірка з дівчат IV курсу – 3,60. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,197692$). Статистично достовірних відмінностей між показниками самопочуття, активності і настрою дівчат II та IV курсів під час семінарських занять не виявлено ($p > 0,1$).

У хлопців та дівчат II і IV курсів показники за шкалою «самопочуття» перебувають нижче від середнього рівня вираженості, причому вони на IV

курсів незначно підвищуються у хлопців, а в дівчат знижуються порівняно з II. За шкалою «активність» у дівчат та хлопців показники відображають середній рівень вираженості і знижуються до IV курсу порівняно з II. Показники за шкалою «настрій» у студентів перебувають нижче від середнього рівня вираженості і, порівняно з II курсом, на IV знижуються.

Порівнявши середні значення показників самопочуття, активності і настрою хлопців II та V курсів на семінарських навчальних заняттях, встановлено, що за шкалами: 1) «самопочуття» вибірка з хлопців II курсу має середній бал 3,51, вибірка з хлопців V курсу – 3,53. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,640837$); 2) «активність» вибірка з хлопців II курсу має середній бал 4,22, вибірка з хлопців V курсу – 4,80. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,623035$); 3) «настрій» вибірка з хлопців II курсу має середній бал 3,59, вибірка з хлопців V курсу – 3,86. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,997118$). Статистично достовірних відмінностей між показниками самопочуття, активності і настрою хлопців II та V курсів під час семінарських занять не виявлено ($p > 0,1$).

Порівнявши середні значення показників самопочуття, активності і настрою дівчат II та V курсів на семінарських навчальних заняттях, ми виявили, що за шкалами: 1) «самопочуття» вибірка з дівчат II курсу має середній бал 3,44, вибірка з дівчат V курсу – 3,38. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,171070$); 2) «активність» вибірка з дівчат II курсу має середній бал 4,66, вибірка з дівчат V курсу – 4,66. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,258617$); 3) «настрій» вибірка з дівчат II курсу має середній бал 3,83, вибірка з дівчат V курсу – 3,50. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,427234$). Статистично достовірних відмінностей між показниками самопочуття, активності і настрою дівчат II та V курсів на семінарських заняттях не виявлено ($p > 0,1$).

У хлопців та дівчат II і V курсів показники за шкалою «самопочуття» перебувають нижче від середнього рівня вираженості, причому, порівняно з II курсом, на V курсі у хлопців вони незначно підвищуються, а в дівчат – знижуються. Показники за шкалою «активність» у студентів відображають середній рівень вираженості, причому у хлопців вони з II до V курсу незначно зростають, а в дівчат – залишаються такими ж. Показники за шкалою «настрій» у студентів перебувають нижче від середнього рівня вираженості, причому порівняно з II курсом на V курсі у хлопців вони незначно підвищуються, а в дівчат – знижуються.

При порівнянні середніх значень показників самопочуття, активності і настрою хлопців II та VI курсів на семінарських навчальних заняттях встановлено, що за показниками: 1) «самопочуття» вибірка з хлопців II курсу має середній бал 3,51, вибірка з хлопців VI курсу – 3,66. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,693661$); 2) «активність» вибірка з хлопців II курсу має середній бал 4,22, вибірка з хлопців VI курсу – 4,44. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,435509$); 3) «настрій» вибірка з хлопців II курсу має середній бал 3,59, вибірка з хлопців VI курсу – 3,44. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,167992$). Статистично достовірних відмінностей між показниками самопочуття, активності і настрою хлопців II та VI курсів під час семінарських занять не виявлено ($p > 0,1$).

При порівнянні середніх значень показників самопочуття, активності і настрою дівчат II та VI курсів на семінарах було виявлено, що за показниками: 1) «самопочуття» вибірка з дівчат II курсу має середній бал 3,44, вибірка з дівчат VI курсу – 3,36. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,592994$); 2) «активність» вибірка з дівчат II курсу має середній бал 4,66, вибірка з дівчат VI курсу – 4,54. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,880396$); 3) «настрій» вибірка з дівчат II курсу має середній бал 3,83, вибірка з дівчат VI курсу – 3,90. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,727431$). Статистично достовірних відмінностей між показниками самопочуття, активності і настрою дівчат II та VI курсів під час семінарських занять не виявлено ($p > 0,1$).

У хлопців та дівчат II і VI курсів показники за шкалою «самопочуття» перебувають нижче від середнього рівня вираженості, причому вони на VI курсі незначно підвищуються у хлопців, а в дівчат – знижуються порівняно з II курсом. За шкалою «активність» у дівчат та хлопців показники відображають середній рівень вираженості, причому вони на VI курсі навчання незначно підвищуються у хлопців, а в дівчат знижуються порівняно з II курсом. Показники за шкалою «настрій» у студентів перебувають нижче від середнього рівня вираженості, причому вони на VI курсі навчання незначно знижуються у хлопців, а в дівчат – підвищуються порівняно з II курсом.

Порівнявши середні значення показників самопочуття, активності і настрою хлопців III та IV курсів на семінарських навчальних заняттях, виявлено, що за шкалами: 1) «самопочуття» вибірка з хлопців III курсу має середній бал 3,57, вибірка з хлопців IV курсу – 3,57. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично

значущо не розрізняються ($p = 0,428115$); 2) «активність» вибірка з хлопців III курсу має середній бал 4,50, вибірка з хлопців IV курсу – 4,10. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,107039$); 3) «настрій» вибірка з хлопців III курсу має середній бал 3,42, вибірка з хлопців IV курсу – 3,50. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,076598$). Статистично достовірних відмінностей між показниками самопочуття, активності і настрою хлопців III та IV курсів під час семінарських занять не виявлено ($p > 0,1$).

Порівнявши середні значення показників самопочуття, активності і настрою дівчат III та IV курсів на семінарських навчальних заняттях, виявлено, що за шкалами: 1) «самопочуття» вибірка з дівчат III курсу має середній бал 3,55, вибірка з дівчат IV курсу – 3,20. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,676186$); 2) «активність» вибірка з дівчат III курсу має середній бал 4,44, вибірка з дівчат IV курсу – 4,55. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,763544$); 3) «настрій» вибірка з дівчат III курсу має середній бал 3,44, вибірка з дівчат IV курсу – 3,60. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,055878$). Статистично достовірних відмінностей між показниками самопочуття, активності і настрою дівчат III та IV курсів на семінарських заняттях не виявлено ($p > 0,1$).

У хлопців та дівчат III і IV курсів показники за шкалою «самопочуття» перебувають нижче від середнього рівня вираженості, причому, порівняно з III курсом, на IV курсі у хлопців вони залишаються на тому самому рівні, а в дівчат – знижуються. Показники за шкалою «активність» у студентів відображають середній рівень вираженості, при цьому у хлопців вони з III до IV курсу незначно знижуються, а в дівчат – зростають. Показники за шкалою «настрій» у студентів перебувають нижче від середнього рівня вираженості, причому порівняно з III курсом на IV курсі у студентів вони незначно підвищуються.

При порівнянні середніх значень показників самопочуття, активності і настрою хлопців III та V курсів на семінарських навчальних заняттях встановлено, що за показниками: 1) «самопочуття» вибірка з хлопців III курсу має середній бал 3,57, вибірка з хлопців V курсу – 3,53. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,434772$); 2) «активність» вибірка з хлопців III курсу має середній бал 4,50, вибірка з хлопців V курсу – 4,80. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,305504$); 3) «настрій» вибірка з хлопців III курсу має середній бал 3,42, вибірка з хлопців V курсу – 3,86. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що

дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,365832$). Статистично достовірних відмінностей між показниками самопочуття, активності і настрою хлопців III та V курсів під час семінарських занять не виявлено ($p > 0,1$).

При порівнянні середніх значень показників самопочуття, активності і настрою дівчат III та V курсів на семінарах виявлено, що за показниками: 1) «самопочуття» вибірка з дівчат III курсу має середній бал 3,55, вибірка з дівчат V курсу – 3,38. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,814898$); 2) «активність» вибірка з дівчат III курсу має середній бал 4,44, вибірка з дівчат V курсу – 4,66. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,365028$); 3) «настрій» вибірка з дівчат III курсу має середній бал 3,44, вибірка з дівчат V курсу – 3,50. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,652351$). Статистично достовірних відмінностей між показниками самопочуття, активності і настрою дівчат III та V курсів під час семінарських занять не виявлено ($p > 0,1$).

У хлопців та дівчат III і V курсів показники за шкалою «самопочуття» перебувають нижче від середнього рівня вираженості, причому вони на V курсі незначно знижуються порівняно з III курсом. За шкалою «активність» у дівчат та хлопців показники відображають середній рівень вираженості, причому на V курсі вони незначно знижуються у хлопців, а в дівчат – підвищуються порівняно з III курсом. Показники за шкалою «настрій» у студентів перебувають нижче від середнього рівня вираженості, причому на V курсі вони незначно підвищуються порівняно з III курсом.

Порівнявши середні значення показників самопочуття, активності і настрою хлопців III та VI курсів на семінарських навчальних заняттях, виявлено, що за шкалами: 1) «самопочуття» вибірка з хлопців III курсу має середній бал 3,57, вибірка з хлопців VI курсу – 3,66. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,975363$); 2) «активність» вибірка з хлопців III курсу має середній бал 4,50, вибірка з хлопців VI курсу – 4,44. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,606919$); 3) «настрій» вибірка з хлопців III курсу має середній бал 3,42, вибірка з хлопців VI курсу – 3,44. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,573257$). Статистично достовірних відмінностей між показниками самопочуття, активності і настрою хлопців III та VI курсів під час семінарських занять не виявлено ($p > 0,1$).

Порівнявши середні значення показників самопочуття, активності і настрою дівчат III та VI курсів на семінарських навчальних заняттях, встановлено, що за шкалами: 1) «самопочуття» вибірка з дівчат III курсу має середній бал 3,55, вибірка з дівчат VI курсу – 3,36. Критерій рівності

дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,237309$); 2) «активність» вибірка з дівчат III курсу має середній бал 4,44, вибірка з дівчат VI курсу – 4,54. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,887562$); 3) «настрій» вибірка з дівчат III курсу має середній бал 3,44, вибірка з дівчат VI курсу – 3,90. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,217952$). Статистично достовірних відмінностей між показниками самопочуття, активності і настрою дівчат III та VI курсів під час семінарських занять не виявлено ($p > 0,1$).

У хлопців та дівчат III і VI курсів показники за шкалою «самопочуття» перебувають нижче від середнього рівня вираженості, причому, порівняно з III курсом, на VI курсі у хлопців вони підвищуються, а в дівчат – знижуються. Показники за шкалою «активність» у студентів відображають середній рівень вираженості, при цьому у хлопців вони з III до VI курсу незначно знижуються, а в дівчат – зростають. Показники за шкалою «настрій» у студентів перебувають нижче від середнього рівня вираженості, причому, порівняно з III курсом, на VI курсі вони незначно підвищуються.

Порівняння середніх значень показників самопочуття, активності і настрою хлопців IV та V курсів на семінарських навчальних заняттях засвідчило, що за показниками: 1) «самопочуття» вибірка з хлопців IV курсу має середній бал 3,57, вибірка з хлопців V курсу – 3,53. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,929626$); 2) «активність» вибірка з хлопців IV курсу має середній бал 4,10, вибірка з хлопців V курсу – 4,80. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,595546$); 3) «настрій» вибірка з хлопців IV курсу має середній бал 3,50, вибірка з хлопців V курсу – 3,86. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,395933$). Статистично достовірних відмінностей між показниками самопочуття, активності і настрою хлопців IV та V курсів під час семінарських занять не виявлено ($p > 0,1$).

При порівнянні середніх значень показників самопочуття, активності і настрою дівчат IV та V курсів на семінарах виявлено, що за показниками: 1) «самопочуття» вибірка з дівчат IV курсу має середній бал 3,20, вибірка з дівчат V курсу – 3,38. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,400731$); 2) «активність» вибірка з дівчат IV курсу має середній бал 4,55, вибірка з дівчат V курсу – 4,66. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,447144$); 3) «настрій» вибірка з дівчат IV курсу має середній бал 3,60, вибірка з дівчат V курсу – 3,50. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично

значущо не розрізняються ($p = 0,039080$). Статистично достовірних відмінностей між показниками самопочуття, активності і настрою дівчат IV та V курсів під час семінарських занять не виявлено ($p > 0,1$).

У хлопців та дівчат IV і V курсів показники за шкалою «самопочуття» перебувають нижче від середнього рівня вираженості, причому на V курсі вони незначно знижуються у хлопців, а в дівчат – підвищуються порівняно з IV курсом. За шкалою «активність» у дівчат та хлопців показники відображають середній рівень вираженості, причому на V курсі вони незначно підвищуються порівняно з IV курсом. Показники за шкалою «настрій» у студентів перебувають нижче від середнього рівня вираженості, при цьому вони на V курсі у хлопців незначно підвищуються, а у дівчат – знижуються порівняно з IV курсом.

Порівнявши середні значення показників самопочуття, активності і настрою хлопців IV та VI курсів на семінарських навчальних заняттях, виявлено, що за шкалами: 1) «самопочуття» вибірка з хлопців IV курсу має середній бал 3,57, вибірка з хлопців VI курсу – 3,66. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,495780$); 2) «активність» вибірка з хлопців IV курсу має середній бал 4,10, вибірка з хлопців VI курсу – 4,44. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,418016$); 3) «настрій» вибірка з хлопців IV курсу має середній бал 3,50, вибірка з хлопців VI курсу – 3,44. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,052039$). Статистично достовірних відмінностей між показниками самопочуття, активності і настрою хлопців IV та VI курсів під час семінарських занять не виявлено ($p > 0,1$).

При порівнянні середніх значень показників самопочуття, активності і настрою дівчат IV та VI курсів на семінарських навчальних заняттях встановлено, що за шкалами: 1) «самопочуття» вибірка з дівчат IV курсу має середній бал 3,20, вибірка з дівчат VI курсу – 3,36. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,293057$); 2) «активність» вибірка з дівчат IV курсу має середній бал 4,55, вибірка з дівчат VI курсу – 4,54. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,615454$); 3) «настрій» вибірка з дівчат IV курсу має середній бал 3,60, вибірка з дівчат VI курсу – 3,90. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,461752$). Статистично достовірних відмінностей між показниками самопочуття, активності і настрою дівчат IV та VI курсів під час семінарських занять не виявлено ($p > 0,1$).

У хлопців та дівчат IV і VI курсів показники за шкалою «самопочуття» перебувають нижче від середнього рівня вираженості, причому, порівняно з IV курсом, на VI курсі вони незначно підвищуються. Показники за шкалою

«активність» у студентів відображають середній рівень вираженості, причому на VI курсі у хлопців вони незначно підвищуються, а в дівчат – знижуються порівняно з IV курсом. Показники за шкалою «настрій» у студентів перебувають нижче від середнього рівня вираженості, причому на VI курсі незначно знижуються у хлопців, а в дівчат вони підвищуються порівняно з IV курсом.

Порівняння середніх значень показників самопочуття, активності і настрою хлопців V та VI курсів на семінарських навчальних заняттях засвідчило, що за показниками: 1) «самопочуття» вибірка з хлопців V курсу має середній бал 3,53, вибірка з хлопців VI курсу – 3,66. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,489198$); 2) «активність» вибірка з хлопців V курсу має середній бал 4,80, вибірка з хлопців VI курсу – 4,44. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,709991$); 3) «настрій» вибірка з хлопців V курсу має середній бал 3,86, вибірка з хлопців VI курсу – 3,44. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,194656$). Статистично достовірних відмінностей між показниками самопочуття, активності і настрою хлопців V та VI курсів під час семінарських занять не виявлено ($p > 0,1$).

При порівнянні середніх значень показників самопочуття, активності і настрою дівчат V та VI курсів на семінарах виявлено, що за показниками: 1) «самопочуття» вибірка з дівчат V курсу має середній бал 3,38, вибірка з дівчат VI курсу – 3,36. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,079749$); 2) «активність» вибірка з дівчат V курсу має середній бал 4,66, вибірка з дівчат VI курсу – 4,54. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,252146$); 3) «настрій» вибірка з дівчат V курсу має середній бал 3,50, вибірка з дівчат VI курсу – 3,90. Критерій рівності дисперсій Левіна вказує на те, що дисперсії двох розподілів статистично значущо не розрізняються ($p = 0,295181$). Статистично достовірних відмінностей між показниками самопочуття, активності і настрою дівчат V та VI курсів під час семінарських занять не виявлено ($p > 0,1$).

У хлопців та дівчат V і VI курсів показники за шкалою «самопочуття» перебувають нижче від середнього рівня вираженості, причому на VI курсі вони незначно підвищуються у хлопців, а в дівчат – знижуються порівняно з V курсом. За шкалою «активність» у дівчат та хлопців показники відображають середній рівень вираженості, при цьому на VI курсі вони незначно знижуються порівняно з V курсом. Показники за шкалою «настрій» у студентів перебувають нижче від середнього рівня вираженості, причому на VI курсі у хлопців вони незначно знижуються, а в дівчат – підвищуються порівняно з V курсом.

Висновки. В результаті проведеного дослідження були визначені емпіричні показники емоційних станів студентів на семінарських навчальних заняттях у закладах вищої освіти – самопочуття, активність, настрої. У хлопців та дівчат з I по VI курси самопочуття має негативні риси прояву. Студенти почуваються слабкими, виснаженими, знесиленими, втомленими, млявими, сонливими. Найвищі показники за шкалою «самопочуття» спостерігаються у хлопців на I курсі, а у дівчат – на II курсі; відповідно найнижчі показники у хлопців за цією шкалою – на II курсі, у дівчат – на IV. У хлопців та дівчат з I по VI курси рівень активності має позитивні ознаки, причому у хлопців найвищі показники активності спостерігаються на V курсі, а у дівчат – на II і V курсах; найнижчі показники у хлопців за шкалою «активність» – на IV курсі, у дівчат – на I. На семінарах студенти активні, рухливі, швидкі, уважні, міркують, виконують різноманітні форми навчальної діяльності, захоплені ходом заняття, почуваються схвильовано. Швидкість і темп їх психічних функцій мають середній ступінь вираженості. За шкалою «настрої» тільки у дівчат на I курсі виявлено позитивні тенденції у прояві їх емоцій, що виявляється у веселості, працездатності, хорошому настрої, спокійному психоемоційному стані, оптимізмі, задоволенні, сповненні надіями на краще. Хлопці I–VI курсів, а також дівчата II–VI курсів за шкалою «настрої» мають низькі показники. Це свідчить про те, що вони відчують розчарування і незадоволення результатами власної навчальної діяльності.

Перспективи подальших розвідок у цьому напрямі пов'язані з дослідженням гендерних особливостей емоційних станів студентів I–VI курсів на лабораторних навчальних заняттях.

Бібліографічні посилання

- Aleksandrov, Yu. V. (2019), “Theoretical aspects of the study of gender features of emotional states in adolescence” [Teoretychni aspekty doslidzhennya hendernykh osoblyvostey emotsiynykh staniv v yunatskomu vitsi]. *Current issues of theory and practice of psychological and pedagogical training in the modern educational space [Aktualni pytannya teorii ta praktyky psykholoho-pedahohichnoyi pidhotovky fakhivtsiv v umovakh suchasnoho osvithnoho prostoru]*. Kharkiv: KHDAFK, [in Ukrainian].
- Al-Sheeb, B. A., Abdulwahed, M. S., Hamouda, A. S. (2018), “Impact of first-year seminar on student engagement, awareness, and general attitudes toward higher education”, *Journal of Applied Research in Higher Education*, № 10 (1).
- Barkanova, O. V. (2009), *Methods for diagnosing the emotional sphere: psychological workshop [Metodiki diagnostiki emotsional'noy sfery: psikhologicheskiiy praktikum]*, Litera-print, Krasnoyarsk [in Russian].
- Baydyuk, N. (2016), “Quest as an interactive method of forming gender competence of future social educators” [Kvest yak interaktyvnyy metod formuvannya hendernoyi kompetentnosti maybutnikh sotsialnykh pedahohiv], *Gender paradigm of educational space [Henderna paradyhma osvithnoho prostoru]*, № 3/4, p. 134–141 [in Ukrainian].

- Berezovska, L., Yurkov, O., Synyshyna, M. (2016), “Gender aspects of students' choice of profession“ [Henderni aspekty vyboru profesiyi studentamy], *Pedagogy and psychology of vocational education [Pedahohika i psykholohiya profesiynoyi osvity]*, № 4, p. 148–150 [in Ukrainian].
- Bewick, V., Cheek, L., Ball, J. (2003), “Statistics review 7: Correlation and regression”, *Crit Care*, № 7 (6), p. 451–459. doi: 10.1186/cc2401.
- Buyul, A., Zefel, P. (2005), *SPSS: Art of Information Processing. Analysis of Statistical Data and Restoration of Hidden Patterns [SPSS: iskusstvo obrabotki informatsii]*, DiaSoftUP LLC, Saint Petersburg.
- Diomidova, N. Yu. (2016), “Mental states of successful and unsuccessful students in the exam situation” [Psykhichni stany uspishnykh ta neuspishnykh studentiv u sytuatsiyi ispytu], *Psychology and personality [Psykholohiya i osobystist]*, № 1 (9), p. 119–128 [in Ukrainian].
- Igumnova, O. B (2013), “Model and program of psychocorrection of negative mental states of university students” [Model ta prohrama psykholokorektsiyi nehatyvnykh psykhnichnykh staniv studentiv VNZ], *Bulletin of the National University of Defense of Ukraine [Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrayiny]*, № 5 (36), p. 215–221 [in Ukrainian].
- Khan-Woehle, S. (2015), “Emotional Ability Among College Students: An Exploration of Gender Differences”, *Journal of Young Investigators*, № 29 (4), p. 18–23.
- Lys, Yu. S. (2016), “Research of a functional condition of students in the course of training” [Doslidzhennya funktsionalnoho stanu studentiv u protsesi navchannya], *Collection of scientific works of Kharkiv University of the Air Force [Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho universytetu Povitryanykh Syl]*, № 3 (48), p. 208–211 [in Ukrainian].
- McCluskey, A., Ghaaliq Lalkhen, A. (2007), “Statistics I: data and correlations”, *Continuing Education in Anaesthesia Critical Care & Pain*, № 7 (3), p. 95–99, <https://doi.org/10.1093/bjaceaccp/mkm012>.
- Mukaka, M. (2012), “A guide to appropriate use of Correlation coefficient in medical research”, *Malawi Med J.*, № 24 (3), p. 69–71.
- Pelch, M. (2018), “Gendered differences in academic emotions and their implications for student success in STEM”, *International Journal of STEM Education*, № 33. DOI: <https://doi.org/10.1186/s40594-018-0130-7>.
- Ratner, B. (2009), “The correlation coefficient: Its values range between +1/–1, or do they?”, *Journal of Targeting, Measurement and Analysis for Marketing*, № 17, p. 139–142. <https://doi.org/10.1057/jt.2009.5>.
- Spruijt, A., Jaarsma, A. D. C., Wolfhagen, H. A. P., Beukelen, P., Scherpbier, A. J. J. A. (2012), “Students' perceptions of aspects affecting seminar learning”, *Medical Teacher*, № 34 (2), p 129–135, DOI: 10.3109/0142159X.2012.644829.
- Weis, M., Heikamp, T., Trommsdorff, G. (2013), “Gender differences in school achievement: The role of self-regulation”, *Frontiers in Psychology*, № 4, p. 442.

НАУКОВІ ПІДХОДИ ДО АНАЛІЗУ ФЕНОМЕНУ ПОКОЛІННЯ SCIENTIFIC POSITIONS OF THE ANALYSIS OF THE PHENOMENON OF GENERATION

Довгань Н.О.,

к.психол.н., доц., старший науковий співробітник лабораторії психології спілкування, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України
151Indovgan@gmail.com

У статті представлено теоретичний аналіз наукових підходів до психологічної природи феномену покоління. Визначено, що утворення гіпотез формування покоління «швидкості пульсу» і «відбитку» та ідентифікація акторів за біологічними, соціальними, культурними, історичними ознаками є результатом особливостей трактування науковцями зв'язків біологічної хронології із соціально-історичним часом.

Встановлено, що наукові різночитання природи феномену та особливостей перебігу взаємодії сучасників обґрунтовуються трактуваннями «покоління, що є результатом дії історії» або «історії як процесу, що формується діями поколінь».

Ключові слова: покоління; наукові позиції аналізу, вплив, історія, гіпотеза швидкості пульсу, гіпотеза відбитку.

Background. We have discussed various markers used to analyse the phenomenon of generation, which mediate approaches applied to the cognition of the psychological nature of this phenomenon. The examined hypotheses on the formation of generations and their characterisation with biological, social, cultural, historical features were formed according to the interpretations of links between biological chronology and social-historical time by different scientists.

The **objective** of the present study is to present theoretical analysis of scientific views on socio-psychological phenomenon of generations in the XIX-XXI centuries.

Method. The general theoretical methods are used in the work: interdisciplinary analysis and synthesis of philosophical, psychological, sociological, anthropological, cultural scientific ideas concerning the researched problems; systematization and generalization of scientific strategies aimed to understand the phenomenon of generation.

Results. As theorizing over the phenomenon had characteristic forms at each stage of social sciences, we identified fundamental markers used to analyse generations: temporal (duration of historical and biological life, a period of dominance), generational rhythms, influences of social-cultural factors, cyclic, linear or spiral development. The selected markers were identified as the source of differences in scientific views: "a generation as a result of the history" or "the history is formed by actions of generation".

Conclusion. The presented multidirectional scientific views on the phenomenon origin can become the basis for analysis generations from the standpoints of positivist-naturalistic, romantic-humanitarian, cultural-historical and structural-functional approaches.

Keywords: generation, scientific views for analysis, influence, history, pulse rate hypothesis, imprint hypothesis.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Для структурування аналізу феномену покоління протягом XIX–XXI століть науковцями використовувались різноманітні маркери, які й визначали підходи щодо пізнання психологічної природи явища. У спробі віднаходження відповідей на запитання про сутність поколінь значну роль відігравали уявлення про первинність або вторинність взаємовпливів соціально-історичних показників і поколінь. Різниця наукових точок зору, особливості бачення поколінного феномену мали сильні й слабкі сторони, що ставали причиною варіативності систем пізнання.

Необхідно звернути увагу на те, що будь-яке моделювання, схематизація, вибудовування алгоритмів функціонування поколінь так чи інакше мало побічний ефект – спрощення явища, втрату перспектив відтворення комплексного бачення. Але через те, що теоретизування картини феномену мало характерні форми на кожному етапі розвитку суспільних наук, а поступові базові напрацювання наукового пізнання реалізовувались у «тенденціях до абстрагування», розуміння покоління ставало тотожним віднаходженню зв'язків, одиничного представлення часткових випадків загального (Geuzenberg, 1987). При цьому перехід до пізнання конкретного (покоління) реалізовувався в переході до пізнання абстрактного (знеособленого покоління). Тобто саме в об'єднанні різномірних елементів/процесів, поглядів, у врахуванні і подальшому абстрагуванні досліджуваного явища від безлічі деталей вибудовувались форми наукового пізнання, які синтезували минулі напрацювання і ставали базисом для майбутніх.

Теорії, в яких моделі покоління в науковому баченні вчених відображали принципи існування зовнішнього світу через абстрагування від несуттєвого, представляли сутнісні поколінні ознаки, закономірності виникнення, формування, існування. Теоретичні моделі дослідників розгортали форми життєдіяльності і пізнання, що відповідали «сучасному світобаченню», але при цьому вибудовували похідні похибки між реальністю і теоретичною конструкцією буття, створювали дискусійні «вікна» для аналізу покоління. Так, питання про часову характеристику (тривалості життя покоління в історії, біологічного життя, терміну домінування), швидкості поколінних ритмів, впливів факторів (зовнішніх і внутрішніх) на формотворення акторів, циклічного відновлення в нащадках характерних особливостей пращурів, лінійності або спіральності розвитку стали джерелом для різних наукових підходів до аналізу покоління як соціально-психологічного феномену. Зіткнення наукових течій відносно первинності утворення феномену («покоління є результатом історії» чи «історія формується діями поколінь») виявилися в наукових трактуваннях агрегованого актора, в яких обсяг впливових зовнішніх/внутрішніх факторів, дієвих механізмів простору поколінь визначались дослідницькими фокусами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання проблеми і на які спирається автор. Вивчення особливостей функціонування поколінного суб'єкта у психологічних, соціально-історичних, культурних ракурсах має тривалу історію, в якій окремі аспекти щодо аналізу покоління як соціально-психологічного феномену були розглянуті в дослідженнях філософів (J. Ortega-y-Gasset, J. Marías та ін.), психологів (В. І. Піщик, М. В. Сапоровська, І. В. Троцук та ін.), соціологів (К. Mannheim, А. М. Свинаренко та ін.), антропологів (М. Mead, G. Murdock та ін.), культурологів (W. Dilthey, П. О. Сорокіна та ін.), етнографів (А. van Gennep, Р. Gulliver та ін.), демографів (А. J. Lotka, А. Г. Волков та ін.), політологів (С. В. Анохін, А. Б. Єрмоленко, Ю. О. Левада та ін.). Необхідно зауважити, що в кожен історичний період формувались свої специфічні

ракурси наукових підходів до вивчення поколінь, які відображали загальноісторичні тенденції розвитку суспільства.

Мета статті полягає у висвітленні результатів теоретичного аналізу наукових підходів до вивчення соціально-психологічного феномену поколінь протягом XIX–XXI століть.

Постановка завдання: проаналізувати дослідження феномену поколінь у контексті «гіпотези швидкості пульсу» («pulse-rate hypothesis») та представити альтернативну течію пізнання феномену, що відповідає «гіпотезі відбитку» («imprint hypothesis»).

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. На межі XIX – XX століть розвиток теорії поколінь відбувався шляхом кількісних, якісних та антропологічних досліджень соціальних, історичних зв'язків, біологічних і вікових констант. Але питання соціально-психологічних особливостей вікових груп, домінантних ідей та ідеалів, характерного реагування сучасників/однолітків на суспільно-історичні траєкторії вибудовування реальності, переплетіння історичності і біологічності ретранслявались у різні теоретичні позиції. Так, кількісні тенденції поколінного аналізу були реалізовані позитивістами в пошуках відповідей на запитання: «Скільки триває життя одного покоління?», «В якому віці покоління набуває соціальної "сили"?», «Як довго триває період історичного домінування покоління, яке створює простір, модернізує минулі форми буття і конструює майбутнє?», «Скільки в середньому років покоління присвячує навчанню?», «В якому віці покоління сходиться із соціальної арени?» тощо. Констатовані у відповідях приблизні значення збільшували суб'єктивність постулатів позитивістів, а певна концептуальна плутанина (щодо 30- чи 15-річного терміну домінування поколінь) ставила у скрутне становище істориків, психологів, соціологів (J. Ortega-y-Gasset, 1923; F. Redlich, 1976). Загалом спроби визначення «часу» поколінь відповідно до розподілу на вікові групи, відліку самостійності, виокремлення факторів, що впливають на набуття здатності приймати вільні, відповідальні рішення, сприяли пов'язуванню швидкості поколінного ритму із швидкістю культурного розвитку. Результати аналізу історичних впливів на становлення поколінь, де війни, суспільні пертурбації відсували або наближували часи дорослішання, набуття/оформлення поколінного образу, прояву неповторних характеристик, можливості здійснення у суспільстві змін, що відповідали поколінному вибудовуванню майбутнього, ставали для науковців стимулом вивільнення від кількісних часових параметрів (становлення і зникнення) поколінь. При цьому розширення переліку ознак поколінної єдності (біологічних, соціальних, культурних, історичних), використовуваних для ідентифікації, сприяло розумінню зв'язків біологічної хронології із соціально-історичним часом. У такому контексті напрацювання J. Dromel (1862) та G. Ferrari (1874) щодо впливу рівня життя на структуру сім'ї, особливостей вікового розвитку та можливостей професійного становлення, переплетіння соціальних і біолого-генетичних ритмів стали передумовами утворення «гіпотези швидкості пульсу» («pulse-rate

hypothesis»), відображеної в теоріях поколінь О. Lorenz (Jaeger, 1985), W. Pinder (1928), J. Ortega-y-Gasset (1923), J. Marías (1961). Цей напрям досліджень феномену поколінь висував припущення, згідно з яким біологічно визначений тридцятирічний ритм прояву поколінь не пояснювався об'єктивними зовнішніми факторами, але доводив природність послідовності факторів (Jaeger, 1985; Fietze, 2009). Для прихильників «гіпотези швидкості пульсу» основними теоретичними постулатами були біологічні інтервали поколінь як інструментарій історичного вимірювання (О. Lorenz) (Jaeger, 1985); люди об'єднувались у поколінну мережу за спільним «метафізичним» досвідом, роками народження в «історично значущий» час (насичений доленосними для соціуму подіями), загальними «ентелехіями» – інтенціями, характерними для певної епохи (W. Pinder, 1928); історичні періоди поколінь ідентифікувались за вибудованими соціальними зв'язками і нормами поведінки (при цьому відлік починався від фокальної дати народження історично значущих особистостей) (J. Ortega-y-Gasset, 1923; J. Marías, 1961); враховувався історичний пульс формування «героїв часу», ступінь соціальної впливовості мережі на історичні події (J. Marías, 1961).

Свого продовження «гіпотеза швидкості пульсу» набула у працях соціальних антропологів, де було здійснено спроби:

- типізації соціальних і вікових систем, визначення шляхів їх розвитку та особливостей функціонування, аналізу суспільних проблем, що мали певну ритмічність виникнення (S. Eisenstadt, 1956);

- визначення сутності ментальних і поведінкових якостей, проявів поколінь у різних історичних умовах;

- визначення характеристик культуротворчих біотипів історичної поколінної спільності (що мали шанси на ритмічне відтворення в нащадках відповідно до ареалу проживання і перебігу процесів асиміляції) (Scheidt, 2014);

- представлення спадкових ознак базису сталого психотипу (за інтелектом і мовою), що ритмічно відтворюється в нащадках (Krzywicki, 2015);

- диференціації психологічної організації поколінь на первинну і вторинну. Покоління трактувалось як феномен, стабільний у часі, як форма організації мас, ритмічне відтворення первинних (біологічних) ознак у молоді та повільних змін вторинних (соціальних) (Le Bon, 1995).

У працях М. Mead першопричинами міжпоколінної дистанції були визначені хвилі соціальних загострень у суспільстві, а ритмічне відтворення культурних кодів старших поколінь позначене, з одного боку, провідними факторами, що опосередковують хід процесів міжпоколінних взаємодій, а з другого – критеріями форм культурних фігурацій, зв'язками змінених соціокультурних систем (Mead, 1999). Покоління як носії культурної пам'яті, традицій і моделей поведінки визначалися як соціальні суб'єкти, які у взаємодіях утворюють культурну пульсацію, ущільнення і розосередження основ минулого (Р. Sorokin). Ритмічне повторення схожих рис прашурів і нащадків було представлено W. Strauss і N. Howe (1991) показником

циклічного розвитку історії, що пов'язує біологічну пульсацію поколінь із психологічною співпричетністю до історії. Відповідно до повторювальних історичних циклів було виокремлено унікальні внески культурних напрацювань поколінь в еволюцію соціуму. При цьому на спіральних поворотах враховувались духовні, соціальні, культурні патерни соціальних взаємодій. Тобто в пошуку закономірностей відтворення ритму поколінь науковцями XIX–XX ст. була визначена впливовість на циклічність акторів зовнішніх суспільних законів і варіативність домінантних норм та соціокультурних стандартів.

Альтернативна течія пізнання феномену – «гіпотеза відбитку» («imprint hypothesis») – була реалізована в пошуках соціально-історичних та соціально-психологічних ознак відмінностей поколінь (Jaeger, 1985). Починаючи з праць F. Kummer (1909), E. Wechsler (1930), J. Petersen (1946), W. Dilthey (2017), в теорії поколінь втратила значущість інтервальність історичного процесу, а послідовність народжень набула форми безперервного потоку без ритму і пульсу. Згідно з «гіпотезою відбитку», покоління було представлене акторами, що вибудовують життя відповідно до умов і вимог епохи під впливами психологічних, національно-етнічних та історичних факторів (F. Kummer, 1909). Вперше прозвучали тези про значущість вражень, отриманих під час дорослішання; покоління трактувались суб'єктами, образ яких оформлюється під впливами історичних подій, і тому, для достовірності аналізу особливостей акторів, необхідно було вивчити проявлені соціокультурні ознаки (W. Dilthey, 2017). Тобто покоління презентувались вторинними явищами, утвореними у процесі розгортання історії – «historical generations are secondary phenomena, brought about through the development of history as a whole» (Jaeger, 1985). Ідею W. Dilthey щодо домінування історичного впливу (прояву поколінності в континуумі історії людського духу) підтримав J. Petersen (1946): впливовими були означені природні, освітні та фактори середовища. Аналіз історичного життя держави вже не обмежувався регламентами історичних ритмів – часу функціонування, а поколінні періоди (молодості, зрілості, старості) втратили стандартизовані часові виміри. Поняття покоління набуло форми мережі когорт, народжених історичним життям, не обмежених часом життєдіяльності, таких, що мали нерегулярні історичні інтервали дієвості та залежали від зовнішніх впливів (E. Wechsler, 1930). Ідея іншого реагування сучасників на загальний історичний імпульс, природність набуття унікального життєвого досвіду і формування поколінних інтересів підштовхнула K. Mannheim (1993) до детального аналізу відбитків значущих подієвих впливів, отриманих у молодому віці та їх систематизації. «Особливий» поколінний погляд на світ, стиль життя за гіпотезою відбитку пояснювався історично діючими соціальними принципами/шаблонами (Jaeger, 1985). Тобто покоління набуло значення феномену, який утворюється під зовнішніми впливами і є лише наслідком історичного розвитку навколишнього простору (Mannheim, 1993). При цьому особливості впливів факторів (подій) на зміни поколінних образів залишались невизначеними.

Незважаючи на поширеність у наукових колах і перспективи отримання відповідей на запитання про походження поколінь, якісні дослідження в контексті «гіпотези відбитку» залишили багато запитань. На відміну від позитивістів, якісне пізнання феномену не фокусувалося на кількісних показниках тривалості поколінь, але означало важливість суб'єктивних факторів формування досвіду, якісних аспектів образу, далеких від шаблонів, жорстких часових конструктів і сталих моделей. З якісного боку відбулось розмежування суб'єктивного поколінного часу життя та об'єктивної реальності існування з акцентом на значущості якісних характеристик поколінь. Поколінний час набув нових вимірів – історичного досвіду і вражень, можливостей і функціональності.

Висновки з описаного дослідження та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Після проведеного теоретичного аналізу наукових підходів XIX–XXI століть виявлено різночитання у трактуванні феномену та особливостей перебігу взаємодії сучасників в умовах культурного розвитку і соціокультурної мінливості. Так, з одного боку, «покоління як результат дії історії» було представлено системою взаємопов'язаних і взаємозалежних інтеракцій сприймання досвіду та конструювання нової реальності, з іншого – визначено, що «історія формується діями поколінь», які циклічно проявляють особливості ментальності при загостреннях стосунків із сучасниками, соціальних конфліктах. У перспективах подальших розвідок означені різноспрямовані наукові стратегії «гіпотези швидкості пульсу» і «гіпотези відбитку» –взаємовиключні та взаємодоповнювані – можуть використовуватись при аналізі позитивістсько-натуралістичного, романтично-гуманітарного, культурно-історичного, структурно-функціонального підходів дослідження поколінь.

Бібліографічні посилання

- Dilthey, W. (2017), *Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften. I. Abgrenzung der Geisteswissenschaften*, <http://www.zeno.org/Philosophie/M/Dilthey,+Wilhelm/Der+Aufbau+der+geschichtlichen+Welt+in+den+Geisteswissenschaften/II.+Die+Verschiedenheit+des+Aufbaus+in+den+Naturwissenschaften+und+den+Geisteswissenschaften>.
- Dromel, J. (1862) *La loi des révolutions; les générations, les nationalités - les dynasties, les religions*. Paris, 580 p.; Ferrari, G. (1874), *Teoria dei periodi politici*. Milano-Napoli.
- Eisenstadt, S. N. (1956) *From Generation to Generation: Age Groups and Social Structure*. Glencoe, Illinois: Free Press, p. 24.
- Fietze, B. (2009), *Historische Generationen: Über einen sozialen Mechanismus kulturellen Wandels und kollektiver Kreativität*. Bielefeld: Transcript - Verlag für Kommunikation, Kultur und soziale Praxis, 288 s.
- Geyzenberg, V. (1987), *Steps beyond the horizon ["Shagi za gorizont"]*. M.: Progress.
- Jaeger, H. (1985), *Generations in History: Reflections on a Controversial Concept History and Theory*. Wiley for Wesleyan University, Vol. 24, № 3.

- Howe, N., Strauss, W. (1991), *Generations: The History of America's Future, 1584 to 2069*. New York: William Morrow & Company. 350 p., <https://archive.org/details/GenerationsTheHistoryOfAmericasFuture1584To2069ByWilliamStraussNeilHowe>.
- Krzywicki, L. (2015), *Anthropology and psychic races* [*“Antropologiya i psikhicheskiye rasy”*]. Izdatel'stvo Belyye Al'vy, Seriya Biblioteka rasovoy mysli.
- Kummer, F. (1909), *Deutsche Literaturgeschichte des neunzehnten Jahrhunderts dargestellt nach Generationen*. Dresden, Reißner. E.-A. XVI, 720 S., goldgepr. Hln.-Bd. der Zeit.
- Le Bon, G. (1995), *Psychology of peoples and masses* [*“Psychology of peoples and masses”*]. Ed. “Layout”, St. Petersburg, <http://biblioteka.org.ua/book.php?id=1121022780&p=0>.
- Mannheim, K. (1993), *El problema de las generaciones*, Monografico sobre Karl Mannheim Coordinado por Emillo Lamo de Espinosa Reís 62/93 (Revista Espanola de Investigaciones Sociologicas 62 Abril -Junio), p.p. 192–242.
- Mariás, J. N (1961), *El método histórico de las generaciones*. Editorial: Revista De Occidente, Madrid.
- Mead, M. (1999), *Culture and continuity* [*“Kul'tura i preymstvennost”*]. Biblioteka Virtual'noy Pustyni, <http://www.uic.unn.ru/pustyn/lib/mid.ru.html>.
- Ortega-y-Gasset, J. (1923), *Idea de las generaciones. Este ensayo, es la primera parte de “El tema de nuestro tiempo”*, <https://www.ensayistas.org/antologia/XXE/ortega/ortega3.htm>.
- Petersen, J. (1946), *Die literarischen Generationen, en Philosophie der Literaturwissenschaft, de Ermatinger*. 1930. Tracl, esp., México, p. 137–193.
- Redlich, F. (1976), *Generations: A Critique and Reconstruction*. Revue Belge d'Histoire Contemporaine, VII, 1-2, 243-71, https://www.journalbelgianhistory.be/nl/system/files/article_pdf/BTNG-RBHC%2C%2007%2C%201976%2C%201-2%2C%20pp%20243-271.pdf.
- Pinder, W. (1928), *Das Problem der Generation in der Kunstgeschichte*. Europas. Leipzig : Seemann.
- Scheidt, W. (2014), *“General racology”* [*“Vseobshchaya rasologiya”*]. Biblioteka rasovoy mysli. M.: Belyye al'vy.
- Sorokin, P. A. (2017), *“Social and cultural dynamics”* [*“Sotsial'naya i kul'turnaya dinamika”*]. M.: Akademicheskii proyekt. (Teorii obshchestva).
- Wechssler, E. (1930), *Die Generation als Jugendreihe und ihr Kampf um die denkform*. Quelle & Meyer.

УДК 159.923

DOI <http://dx.doi.org/10.15421/102008>

СПЕЦИФІКА АДАПТИВНОГО ПОТЕНЦІАЛУ МУЗИКАНТІВ THE SPECIFICS OF THE MUSICIANS' ADAPTIVE POTENTIAL

Кутсєпова-Бредун В.Ю.,

к.психол.н., доц. кафедри загальної психології та патопсихології, ДНУ ім. Олеса Гончара
vikuta15@i.ua

Дослідження присвячено адаптаційному потенціалу музикантів (професіоналів, аматорів). Визначено специфіку адаптованості, психологічних захисних механізмів у музикантів. Встановлено, що музиканти-професіонали мають нижчі показники адаптаційного потенціалу особистості (у порівнянні із музикантами-аматорами), водночас для них характерними є застосування психологічного захисного механізму інтелектуалізації в якості ресурсу стресоподолання. Музиканти-аматори мають вищі показники моральної нормативності, що впливає на кращий рівень їх адаптації. Обґрунтовано, що захисні психологічні механізми особистості музиканта-аматора набувають більшої зрілості із віком.

Ключові слова: музиканти-професіонали, аматори, адаптивність, захисні механізми, моральна нормативність.

Background. On the way to mastering the profession and in the process of work a person constantly experiences difficulties that have not only specific professional, but also general psychological origins associated with such personal problems as lack of communication, group interaction and self-regulation skills. Most talented musicians have an acute ability to feel emotional pain, the ability to empathize, a special sensitivity to emotional states: the ability to feel the tragic collisions of the inner and outer world. According to the researchers, improving the adaptive potential of a musician requires working with the following groups of problems: problems of well-being and the formation of self-regulation skills, problems of self-confidence, decision-making difficulties, weak self-reliance, low self-esteem, communication problems and problems of personal and professional self-expression.

The **objective** is to research the peculiarities of the adaptive potential of the professional musicians compared to amateur musicians.

The **method.** The studying of the sample was carried out by the multilevel personal questionnaire "Adaptivity", developed by A.G. Maklakov and S.V. Chernyanin and the questionnaire "Life Style Index".

The **sample** involved 182 people (professional musicians and amateur musicians).

Results. Amateur musicians, compared to professional musicians, have a meaningfully higher level of moral normativity, which provides the ability of the individual to perceive social roles adequately. Amateur musicians are more prone to asthenic conditions than professional musicians. Statistically meaningful differences between groups of professional and amateur musicians can be found in such defense mechanisms as intellectualization and reactive formation, which are higher among professional musicians. In comparison with conservatory students, orchestra representatives are more prone to psychotic states. This indicates the presence of significant mental stress, a tendency to impulsive reactions and a tendency to violate the generally accepted norms of behavior characteristic of this subgroup.

Conclusions. In the research was found out that professional musicians have lower indicators of adaptive potential of the individual (compared to amateur musicians), at the same time they are characterized by the use of psychological protective mechanism "intellectualization" as a coping resource. Amateur musicians have higher indicators of moral normativity, which affects the best level of their adaptation.

Key words: musicians (professional, amateur), adaptive potential, psychotic states, moral normativity.

Background. On the way to mastering the profession and in the process of work a person constantly experiences difficulties that have not only specific professional, but also general psychological origins associated with such personal problems as lack of communication, group interaction and self-regulation skills. Often the connection between personal difficulties and professional failure remains hidden for the person itself (Kirnarskaya D. K., 2003).

Most talented musicians have an acute ability to feel emotional pain, the ability to empathize, a special sensitivity to emotional states: the ability to feel the tragic collisions of the inner and outer world. It has long been noticed that the fates of many outstanding artists are not easy, sometimes - very tragic, which in some way can stimulate creative activity (Kemp A. E., 1996; Kirnarskaya D. K., 2003). Thus, E. Wiener notices that gifted people in childhood are more likely to experience nervous stress, he points out that the death rate of parents among the creators is three times higher than the average. Only offenders and depressed suicidal patients in psychiatric hospitals lose their parents so often. Their parents are often affective and emotionally unbalanced people. For example, L. Beethoven's father suffered from alcoholism, N. Paganini's father beat his son and was extremely cruel to him (Ilyin E. P., 2009).

O. Luchinina and E. Vinokurova, after conducting a survey of musicians, claim that the latter are aware of the connection between psychological difficulties and professional failures (Luchinina O. & Vinokurova E., 2008). According to the researchers, improving the adaptive potential of a musician requires working with 5 groups of problems that people usually need to solve (Arshava I. & Kutepova-Bredun V., 2015): problems of well-being and the formation of self-regulation skills, which are felt as "fatigue", "fast" fatigue, "feeling unwell", "lack of relaxation and rest"; problems of self-confidence, which are felt as a fear that "I can not", decision-making difficulties, weak self-reliance, low self-esteem; communication problems - difficulties in personal and social contacts, which are felt as lack of understanding in communication, distrust in people, fear of conflict, fear of being "misunderstood" or "rejected" by other people, problems of personal and professional self-expression, which are experienced as "I can't show myself", "I can't be noticed", "I can't make the necessary impression"; problems of activity motivation - a feeling of "unnecessary" of their activities, and lack of interest in learning or work (Arshava I. & Kutepova-Bredun V., 2018).

The **method** of quasi-experiment for two non-equivalent groups of professional and amateur musicians was chosen in the empirical study that allowed testing the hypothesis of the study by identifying intergroup differences. The sample involved 182 people (Arshava I. & Kutepova-Bredun V., 2015). The first group consisted of professional musicians: 62 people (aged from 18 to 60) among them 17 students of the musical college (aged from 18 to 20), 30 students of M. Glinka Dnipro Conservatory (aged from 20 to 25) and 15 artists of the orchestra of the T. Shevchenko Dnipro Drama Theater (aged from 25 to 60). The second group involved 60 amateur musicians: 39 students of O. Honchar Dnipro National University (aged from 18 to 24) and 21 representatives of other professions (aged from 25 to 60) who have amateur experience of playing musical instruments. The

studying of the sample was carried out by the multilevel personal questionnaire "Adaptivity", developed by A.G. Maklakov and S.V. Chermyanin (1993). The questionnaire is designed to study the adaptive capabilities of the individual based on the assessment of some psychophysiological and socio-psychological characteristics that reflect the integral features of mental and social development.

Also in the study of the musicians adaptive potential the questionnaire "Life Style Index" (LSI, 1979) was used, which was developed on the basis of psycho-evolutionary theory of R. Plutchik, structural personality theory of H. Kellerman, psychoanalytic and psychopathological research. The LSI technique is designed to diagnose the mechanisms of psychological protection, which is an important component of adaptation.

Results. Table 1 describes the statistically meaningful differences according to the results of the "Multilevel personal inventory" Adaptivity "between groups of professional musicians and amateur musicians. Statistically meaningful differences were identified on the scales "Moral Normativity" and "Asthenic states".

Table 1

Between-group differences in the character strengths variables of the "Adaptivity" inventory (A.G. Maklakov, S.V. Chermyanin, 1993)

<i>Scales</i>	<i>Professional musicians</i>	<i>Amateur musicians</i>	<i>Means value</i>	<i>Asymptotic means</i>
Behavioral regulation	3,855	3,576	1532,5	0,117
Communicative potential	4,113	4,288	1824	0,979
Moral normativity	4,403	5,441	1220	0,001**
Asthenic states	3,581	4,051	1385	0,012*
Psychotic states	3,952	3,898	1728	0,582
Disadaptive disorders	3,952	3,746	1541,5	0,119

From Table 1 we can see that amateur musicians, compared to professional musicians, have a meaningfully higher level of moral normativity, which provides the ability of the individual to perceive social roles adequately. The level of moral normativity of the individual reflects two main components of the process of socialization: the perception of moral and ethical norms of behavior and attitude to the requirements of the social environment. Amateur musicians are more prone to asthenic conditions than professional musicians.

Table 2 presents data indicating the presence of statistically meaningful differences in the results of the two groups using the questionnaire "Lifestyle Index". From the data presented in Table 2, it can be seen that statistically meaningful differences between groups of professional and amateur musicians can be found in such defense mechanisms as intellectualization and reactive formation, which are higher among professional musicians (54.01 and 67.35).

Table 2

Between-group differences in the character strengths variables of the "Lifestyle Index" inventory (R. Plutchik, H. Kellerman, 1979)

<i>Scales</i>	<i>Professional musicians</i>	<i>Amateur musicians</i>	<i>Means value</i>	<i>Asymptotic means</i>
Negation	74,74194	76,72881	1678,5	0,432

Crowding out	64,48387	57,69492	1592,5	0,215
Regression	71,82258	78,9322	1468	0,059
Compensation	80,95161	76,33898	1777,5	0,787
Projection	50,80645	47,61017	1731,5	0,611
Substitution	68,03226	75,05085	1482	0,071
Intellectualization	54,01613	49,98305	704,5	0,016
Reactive formation	67,35484	63,0678	666,5	0,005

The effect of intellectualization is manifested in the facts of "reasonable" overcoming a conflict or frustrating situation. The mechanism of psychological protection in the form of reactive formation, which is also a characteristic of professional musicians, is manifested by the transformation of internal impulses into their opposite.

The results of comparing the age aspects of the studied subgroups on the scales of the "Multilevel personal questionnaire "Adaptivity" among a group of professional musicians indicate that subgroups of students of music college, conservatory and theater representatives have similar meanings of behavioral regulation ($t = 1,28$, $p \leq 0,207$ - comparing subgroups of music college and conservatory students, $t = 1,041$, $p \leq 0,304$ - comparing college students and orchestra representatives and $t = 0,312$, $p \leq 0,757$ - comparing conservatory students and experienced orchestra representatives), communicative potential ($t = 0,367$, $p \leq 0,716$ - comparing subgroups of music college and conservatory students, $t = 0,832$, $p \leq 0,41$ - comparing college students and orchestra representatives and $t = 1,100$, $p \leq 0,28$ - comparing students of the conservatory and experienced representatives of the orchestra), moral normativity ($t = 0,306$, $p \leq 0,761$ - comparing subgroups of students of the music college and conservatory, $t = 0,729$, $p \leq 0,47$ - comparing students of the college and representatives of the orchestra and $t = 0,817$, $p \leq 0,42$ - comparing conservatory students and experienced representatives of the orchestra), predisposition to asthenic states ($t = 1,525$, $p \leq 0,135$ - comparing subgroups of music college and conservatory students, $t = 1,251$, $p \leq 0,217$ - comparing college students and orchestra representatives and $t = 0,267$, $p \leq 0,791$ - comparing conservatory students and experienced representatives of the orchestra), predisposition to disadaptive disorders ($t = 1,282$, $p \leq 0,207$ - comparing subgroups of music school and conservatory students, $t = 0,160$, $p \leq 0,874$ - comparing college students and orchestra representatives and $t = 1,247$, $p \leq 0,222$ - comparing conservatory students and experienced representatives of the orchestra).

Data obtained indicates of predisposition to psychotic states ($t = 1,178$, $p \leq 0,245$ - comparing results in subgroups of students of music college and conservatory; $t = 0,463$, $p \leq 0,646$ - comparing students of college and orchestra and $t = 0,830$, $p \leq 0,0077$ - comparing conservatory students and experienced orchestra representatives). In comparison with conservatory students, orchestra representatives are more prone to psychotic states (low scores indicate a greater tendency to feel these states). This indicates the presence of significant mental stress, a tendency to impulsive reactions and a tendency to violate the generally accepted norms of behavior characteristic of this subgroup.

The results of comparing age aspects in sub-groups of amateur musicians indicate that subgroups of the first (18-20 years old), the second (21-24 years old) and the third age sub-group of amateur musicians(25-60 years old) have similar results in terms of moral normativity ($t = 0.562, p \leq 0.578$ - comparing amateurs of the first and the second sub-groups, $t = 0.363, p \leq 0.718$ - comparing the first and the third sub-groups and $t = 0.221, p \leq 0.826$ - comparing the second and the third sub-groups), predisposition to asthenic states ($t = 0.512, p \leq 0.613$ - comparing amateurs of the first and the second sub-groups, $t = 0.101, p \leq 0.92$ - comparing of the first and the third sub-groups and $t = 0.367, p \leq 0.716$ - comparing the second and the third sub-groups) and predisposition to psychotic states ($t = 0.296, p \leq 0.77$ comparing amateurs of the first and the second sub-groups, $t = 0.049, p \leq 0.961$ - comparing of the first and the third sub-groups and $t = 0.317, p \leq 0.753$ - comparing the second and the third sub-groups).

The obtained data indicate that the first age subgroup of amateur musicians, in comparison with the older amateurs, has higher scores of the scales of behavioral regulation ($t = 2.390, p \leq 0.0024$ - comparing the first and the second amateurs' subgroups, $t = 4.008, p \leq 0.0011$ - comparing the first and the third age sub-group and communicative potential ($t = 2.460, p \leq 0.0032$), which indicates that the representatives of this subgroup have high communication skills, do not have conflicts with others, they are characterized by neuropsychological stability and adequate self-esteem. Representatives of the second age subgroup of amateur musicians show a greater tendency to disadptive disorders ($t = 1.330, p \leq 0.$).

Comparison of the results of the study of younger and older subgroups of amateur musicians indicate the presence of statistically meaningful differences also on the following scales: "behavioral regulation", "communicative potential" ($t = 1.770, p \leq 0.0084$) and "disadptive disorders" ($t = 2.955, p \leq 0.007$). The younger subgroup of amateur musicians has better communication skills (compared to the older subgroup), has no conflicts with others, is characterized by the presence of neuropsychological stability, adequate self-esteem. Comparison of the results of the study of middle and older subgroups of amateur musicians indicate the presence of statistically meaningful differences on the scale of "disadptive disorders" ($t = 2.955, p \leq 0.007$) which indicates a greater predisposition to disadptive disorders of the middle-aged subgroup of amateur musicians (21-25 years). This may be due to the fact that this group of amateur musicians experience the greatest psychological stress associated with professional development.

Table 3

The subgroup differences between college and conservatoire students in the character strength variables according to the "Lifestyle Index" (R. Plutchik, H. Kellerman, 1979)

Scales	Average indicators values		t-Student's criterion	Meaningfulness of Student's t-test	P*
	I sub-group	I sub-group			
Negation	70,47	73,33	0,341	0,735	0,01
Crowding out	64,27	55,80	1,068	0,291	0,01

Regression	75,30	62,27	1,465	0,0015	0,01
Compensation	83,23	78,40	0,759	0,0042	0,01
Projection	48,23	45,67	0,288	0,775	0,01
Substitution	71,53	59,87	1,170	0,002	0,01
Intellectualization	55,33	53,27	0,212	0,833	0,01
Reactive formation	69,63	64,73	0,564	0,576	0,01

Quantitative indicators of intergroup differences in the indicators of the "Lifestyle Index" among a group of professional musicians (R. Plutchik, H. Kellerman, 1979) are given in tables 3,4. As can be seen from Table 3, statistically meaningful differences were found for such protective mechanisms as regression, compensation, and substitution, which were higher among school students. This characterizes the latter as individuals who respond to frustrating situations, returning to earlier stages of personality development. Intergroup differences between the results of the students of the music college and the musicians of the orchestra are given in table 4.

Table 4

The subgroup differences between college students and the orchestra representatives in the character strength variables according to the "Lifestyle Index" (R. Plutchik, H. Kellerman, 1979)

Scales	Average indicators values		t-Student's criterion	Meaningfulness of Student's t-test	P*
	1 sub-group	3 sub-group			
Negation	70,47	83,53	1,823	0,0075	0,01
Crowding out	64,27	72,53	1,097	0,278	0,01
Regression	75,30	74,12	0,153	0,879	0,01
Compensation	83,23	79,18	0,601	0,551	0,01
Projection	48,23	59,88	1,320	0,0093	0,01
Substitution	71,53	69,06	0,276	0,783	0,01
Intellectualization	55,33	52,35	0,332	0,742	0,01
Reactive formation	69,63	65,65	0,426	0,672	0,01

As it turned out, experienced musicians, compared to college students, more often use such protective mechanisms as projection and negation. As for experienced musicians of the orchestra, they, compared to conservatory students, more often use such a protective mechanism as substitution (55.8 - conservatory students, 72.53 - representatives of the orchestra, $t = 2.768$, $p = 0.0047$).

Quantitative indicators of intergroup differences on the indicators of the inventory "Lifestyle Index" in the group of amateur musicians are given in tables 5, 6. As can be seen from Table 5, statistically meaningful differences were found in such defense mechanisms as regression, compensation, intellectualization, and reactive formation. Representatives of the youngest subgroup of amateur musicians often use such a type of protective mechanism as reactive formation. Representatives of the middle-aged subgroup of amateur musicians, compared to

the younger subgroup, more often use such defense mechanisms as regression, compensation and intellectualization.

Table 5

The subgroup differences between the first and the second sub-groups of amateur musicians in the character strength variables according to the "Lifestyle Index" (R. Plutchik, H. Kellerman, 1979)

Scales	Average indicators values		t-Student's criterion	Meaningfulness of Student's t-test	P*
	1 sub-group	2 sub-group			
Negation	81,57	78,73	0,363	0,719	0,01
Crowding out	67,07	61,80	0,517	0,609	0,01
Compensation	64,21	78,33	1,313	0,002	0,01
Projection	41,14	56,33	1,260	0,021	0,01
Substitution	66,29	73,47	0,748	0,461	0,01
Intellectualization	39,14	53,27	1,213	0,0023	0,01
Reactive formation	47,00	77,40	3,160	0,0014	0,01

Intergroup differences between the younger and older subgroups of amateur musicians are presented in Table 6.

Table 6

The subgroup differences between the first and the third sub-groups of amateur musicians in the character strength variables according to the "Lifestyle Index" (R. Plutchik, H. Kellerman, 1979)

Scales	Average indicators values		t-Student's criterion	Meaningfulness of Student's t-test	P*
	1 sub-group	3 sub-group			
Negation	81,57	73,47	0,853	0,399	0,01
Crowding out	67,07	42,63	2,624	0,0012	0,01
Regression	73,43	34,17	3,223	0,002	0,01
Compensation	64,21	81,00	1,964	0,0056	0,01
Projection	41,14	46,27	0,518	0,607	0,01
Substitution	66,29	79,93	1,676	0,101	0,01
Intellectualization	39,14	62,27	2,346	0,0024	0,01
Reactive formation	47,00	63,40	1,717	0,009	0,01

Experienced amateur musicians, compared to the younger subgroup, more often use such types of protective mechanisms as compensation and intellectualization, and representatives of the younger subgroup - crowding out and regression, which are less mature mechanisms of psychological protection. With age, the mechanisms of psychological protection of amateur musicians become more mature.

Conclusions. The specifics of adaptability and psychological protective mechanisms were studied in the research. It was found out that professional

musicians have lower indicators of adaptive potential of the individual (compared to amateur musicians), at the same time they are characterized by the use of psychological protective mechanism "intellectualization" as a coping resource. Professional musicians are characterized by autonomy, moral norms, which indicates a certain isolation from the social environment. Amateur musicians have higher indicators of moral normativity, which affects the best level of their adaptation. It was found that the protective psychological mechanisms of the amateur musician personality become more mature with age.

References

- Arshava, I., Kutepova-Bredun, V. (2018), "The personality features of the professional and amateur musicians", *Science and education a new dimension Journal*, Budapest, p. 68-72.
- Arshava, I. & Kutepova-Bredun, V. (2015), "The comparison of personal traits of the professional and amateur musicians", *European Scientific Journal*, Vol.11, No.20, p.46-55.
- Arshava, I., Nosenko, E. & Kutepova-Bredun V. (2015), "The personal traits of the professional and amateur musicians" [Osobistisni haracteristiki muzikantiv-profesionaliv ta muzikantiv-amatoriv]. *Aktual'ni problemi psihologii - The actual problems of psychology*. Vol. 6, Creativity psychology, Issue 11, p. 20-30.
- Coffman D. D. (1996). Musical backgrounds and interests of active older adult band members. *Dialogue in Instrumental Music Education*, No 20(1), 25-34.
- Dyce, J. A., & O'Connor, B. P. (1994). The personalities of popular musicians. *Psychology of Music*, 22, 168-173.
- Gotsdiner, A. L. (1999), *Musical Psychology [Muzikalnaya Psihologiya]*, 'Magistr-Press, Moscow.
- Ilyin, E. P. (2009), *Psihologiya tvorchestva, kreativnosti I odarennostey* [Psychology of creativity and gifts], "Piter"-Press, Saint Petersburg.
- Kemp, A. E. (1996). *The musical temperament: Psychology and personality of musicians*. New York, NY, US: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198523628.001.0001>
- Kirnarskaya, D. K. (2003), *Psychology of musical activity. Theory and practice* [Psihologiya muzikalnoy deyatelnosti. Teoriya I praktika], Psychological institute RAN Press, Moscow.
- Luchinina, O. & Vinokurova, E. (2008). *Practical psychology for musicians* [Prakticheskaya psihologiya dlya muzykantov]. Astrahan.

УДК 159.9.07+316.6+616.89

DOI <http://dx.doi.org/10.15421/102009>

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН ПЕРЕСУДУ ЯК ФОРМА ОСТРАКІЗАЦІЇ PSYCHOLOGICAL PHENOMENON OF GOSSIP AS A FORM OF OSTRACISM

Назаревич В.В.,

к.психол.н., доц. кафедри вікової та педагогічної психології, Рівненський державний гуманітарний університет
nazarevich.art@gmail.com

Статтю присвячено вивченню психологічного феномену пересуду як форми ostracism особистості в навчальному середовищі та розкриттю парадигмальних аспектів витоків ostracism у теоріях розвитку особистості. Особливу увагу приділено аналізу пересуду як форми ostracism, вивченню тенденції ірраціональності виникнення чуток у закладах освіти як прояву ostracism.

Висвітлено основні наукові погляди на теорію формування чуток у процесі існування групи та їх вплив на особливості міжособистісних стосунків.

Вказано на взаємозалежність між включеністю індивіда в прямий процес пересудотворення (безпосередній, непрямий, опосередкований) та рівнем ostracism або поширення чуток.

Розглянуто характерологічні особливості чуток, зважаючи на природу їх виникнення та взаємозалежність із причинами формування ostracism тенденцій в освітньому середовищі: свідомо недостовірність інформації – спотвореність сприйняття групою ostracism індивіда; відсутність найменування джерела – можливість уникнення відповідальності тощо.

Зроблено висновки про те, що психологічні погляди мають вивчатися і враховуватися для правильного теоретичного й методологічного обґрунтування явища пересуду як форми ostracism та при розробці діагностичного інструментарію для своєчасного виявлення ostracism ознак. Подальший розгляд проблеми бачаємо в більш розгорненому вивченні психологічних особливостей феномену пересуду та його впливу на формування процесів ostracism в освітньому середовищі.

Ключові слова: ostracism, ігнорування, пересуд, чулки, пересудотворення, комунікація, ostracism.

Постановка проблеми. Як зазначають науковці, 14% діалогів в освітніх закладах поза навчальною діяльністю – це плітки, а близько 66% комунікації між учасниками процесу пов'язано із соціальними темами щодо обговорення інших. У вищих закладах освіти плітки є головним інструментом зміцнення неформальних взаємин між суб'єктами взаємодії.

The **objective** of this paper is to study the psychological phenomenon of “gossip” as a form of ostracism in the educational environment and explore of paradigmatic aspects of ostracism origins in personality development theories. Particular attention is paid to the analysis of gossip as a form of ostracism, the study of the tendency of irrationality and the emergence of rumors in educational institutions as an ostracism manifestation.

The **main scientific views** on the consideration of theories of rumor formation in the process of group existence and their influence on the peculiarities of interpersonal relations between the participants of the process are highlighted.

It is determined that “gossip” in the formed learning space can significantly retain and then reduce the positive behavior of participants in the process. Therefore, the psychological and pedagogical structure of educational institutions should take measures to minimize the formation of rumors and, consequently, leveling the emergence of ostracism tendencies in the educational environment.

Conclusion. Theoretical analysis of the psychological aspects of the communicative phenomenon of “gossip” in the system of ostracism of the individual in the educational space allowed to analyze the features of the phenomenon of rumors as communication, with pronounced connotations of significance, propagated through a single informal communication between subjects, within the group. Rumors are unverified and instrumentally relevant informational allegations contained in appeals that arise in the context of uncertainty, danger or potential threat and serve to help the individual find understanding and cope with risk.

Further consideration of the problem is seen in a more detailed study of the psychological features of the “gossip” phenomenon and its impact on the formation of ostracism in the educational environment.

Keywords: ostracism, ignoring, “gossip”, rumors, communication.

Негативні, неформальні та оцінні розмови в освітянському процесі про іншого члена цього угруповання, який відсутній, є першоджерелом для виникнення конфліктних ситуацій, внаслідок чого формуються тенденції ostrакізації обговорюваних учасників.

Більшість попередніх досліджень у сфері психологічних і соціологічних наук, що аналізують формування негативних пліток у навчальному середовищі, зробили тему «феномену пересуду» актуальною в контексті організаційної поведінки підлітків та досліджень профілактичної роботи задля попередження виникнення тенденцій жорстокої поведінки, знущань, ostrакізації у груповому просторі.

Британські вчені M. Duffy та K. Aquino вважають, що феномен пересуду в освітньому процесі – це тип соціального нівелювання учасників міжособистісної взаємодії. Науковці вказують на те, що чутки є причиною зниження рівня успішності та задоволення від процесу навчання.

Проблема формування феномену пересуду як наміру здобуття особистої сили та підвищення соціального статусу є мало дослідженою в галузі освітянських процесів. Сприйняття спрямованості на негативні плітки в навчальному середовищі впливає на поведінку як ostrакізованого, так і ostrакізатора, що пов'язано з навчальною діяльністю, процесом сприйняття індивідом самого себе та його включеністю у спільну взаємодію всередині групи.

Пересуди у сформованому навчальному просторі можуть значно затримати, а потім зменшити позитивну поведінку його учасників. Тому психолого-педагогічна структура навчальних закладів повинна вживати заходів для мінімізації формування чуток та, як наслідок, нівелювання виникнення ostrакізаторських тенденцій в освітньому середовищі.

Актуалізація проблеми ostrакізму в контексті явища пересудотворення дає змогу зрозуміти механізми прийняття власної цінності та ролі в колективі як частини самоконцепції особистості. Вказана проблема дає розуміння закономірностей формування установок особистості на сприйняття властивостей середовища відповідно до індивідуально-психологічних особливостей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Чутки – це спосіб публічної комунікації, який допомагає індивіду з особистісними занепокоєннями та невизначеностями (Rosnow R. L., 2001). Плїтки мали вагомe значення для еволюції інтелекту та соціального життя особистості (Dunbar R. I., 2004; Davis H., McLeod S. L., 2003), а пересуди продовжують відігравати активну роль у культурі навчання (Baumeister R. F., Zhang L. Q., Vohs K. D., 2004). Останні також є джерелом інформації про соціальні взаємодії (Wert S. R., Salovey P., 2004).

На думку Р. Келлі (2004), для особистості чутки є проявом невизначеності та тривоги. На думку автора, це страх, що гальмує продуктивну взаємодію.

Експериментальні дослідження щодо ostrакізації однолітків проводили Prinstein M. J., Kerr N., Carter-Sowell A. Міжособистісне неприйняття

охоплює відмову від окремих осіб або однолітків через індивідуальні відмінності, наприклад, привабливість (Leets L.), або соціальні недоліки (темпераментні характеристики, зокрема сором'язливість або відстороненість) (Bierman K. L., Rubin K. H.).

Мета статті – розкрити психологічні аспекти комунікативного феномену пересуду, визначити його місце в системі остракізації особистості в освітньому просторі.

Відповідно до зазначеної мети було поставлено такі **завдання**: здійснити аналіз психологічних особливостей комунікативного феномену пересуду; емпірично дослідити тенденцію ірраціональності виникнення чуток у закладах освіти як прояву остракізму; вказати на взаємозалежність особливостей феномену пересуду та причин формування остракізму.

У психології та соціології чутки вивчають із початку ХХ століття, але це поняття досі не набуло однозначного визначення. Г. Олпорт і Л. Постмен описують це явище як «актуальне судження на віру, що передається від індивіда до індивіда, зазвичай в усній вербальній формі, не маючи надійних стандартів представлених тверджень». Водночас Т. Кеплоу надає таку дефініцію: «це спілкування з вираженими конотаціями значущості, що поширюються за допомогою єдиної неформальної комунікації між суб'єктами взаємодії, в межах групи». Д. Ольшанський визначає чутки як недостовірну інформацію (і/або спотворену форму повідомлення будь-якої інформації), що передається виключно в усній формі.

Відповідно до формулювання Н. Діфонзо і П. Бордіа, це поняття означає «неперевірені й інструментально релевантні інформаційні твердження, що містяться у зверненнях, які виникають у контекстах невизначеності, небезпеки або потенційної загрози та допомагають особистості віднайти розуміння і справитися з ризиком». Т. Шибутані розглядає чутки не як інформацію, а як процес її обговорення – «комунікацію, за допомогою якої особи, опинившись в неоднозначній ситуації, намагаються вибудувати її правильну інтерпретацію, об'єднуючи свої інтелектуальні ресурси. Готовність діяти на основі неперевірених відомостей проявляється у широкому діапазоні життєвих ситуацій». Отже, і наявність деструктивних чуток також може бути початковим механізмом остракізації в освітньому просторі, оскільки основою для ігнорування може слугувати неіснуюча, кимось випадково сформована думка, скерована на остракіза.

Дослідники цієї проблематики відзначають, насамперед, ірраціональну природу чуток та вказують на їх подібність до мрій і фантазій. Такі характеристики поглядів на зазначену проблему зумовлені впливом психодинамічного підходу, відповідно до якого чутки розглядаються як прояви «комплексів», сукупностей емоційно заряджених образів несвідомого, що спрямовують думки індивіда в заданому напрямі, а також захисних механізмів проєкції та раціоналізації, що сприяють зменшенню тривоги тих, хто їх поширює. Висловлені повідомлення тією чи іншою мірою втілюють витіснені бажання і страхи, містять елементи приписування іншим

власних неприйнятних думок і почуттів, відображають індивідуальні прагнення до озвучення і виправдання актуальних переживань.

Чутки не є унікальними або кардинально іншими щодо продуктів будь-якої комунікативної взаємодії, що підлягають психоаналітичному тлумаченню. Неможливо виокремити обміни репліками жартівливого, критичного, описового чи іншого характеру, які не будуть зараховані до зазначених тенденцій.

Д. Горбаков виділяє такі причини остракізації особистості за допомогою пересуду (що підтверджує думку В. Hart про ірраціональну природу чуток (рис. 1)): не потребують підтвердження; виникають у ситуаціях, що характеризуються як проблемні; поширюються неформальними комунікативними каналами; сприймаються співрозмовником як новини; характеризуються інтуїтивною безсумнівною значимістю для остракізатора.

Рис. 1. Иррациональность природы пересуду – причины остракизации личности

Засвідчуючи ірраціональну складову виникнення чуток як різновиду остракізму в навчальному середовищі, було проведено дослідження, спрямоване на виявлення рівня ірраціональності остракізму в освітньому просторі за допомогою мінітесту «Чому ви його ігноруйте?», що дало можливість відстежити тенденції необгрунтованого неприйняття особистості в закладах освіти різних кваліфікаційних ступенів.

Експериментальна база дослідження. Дослідницько-експериментальна робота проводилася серед учнів 9-11 класів середніх загальноосвітніх шкіл м. Києва та студентів II-IV курсів психолого-природничого факультету Рівненського державного гуманітарного

університету. Вибірка становить 350 осіб: 48,6 % – хлопці (170 осіб), 51,4 % – дівчата (180 осіб).

У результаті дослідження виявлено, що 64,8% респондентів (227 осіб) вказують як причину ігнорування особистості формулювання «просто так», 18% (63 особи) обрали відповідь «тому що, він(вона) інший(інша)»; варіант «ця людина мені не подобається» переважає в 10% респондентів (35 осіб), а 7,1% (25 осіб) опитаних обрали відповідь «я не знаю» (рис. 2).

Рис. 2. Результати діагностики ірраціональності остракізму за мінітестом «Чому ви його ігноруйте?»

Відповідно до результатів діагностики за мінітестом «Чому ви його ігноруйте», 64,8% (227 осіб) обрали відповідь «просто так» і 7,2 % (25 осіб) «не знаю», що може свідчити про те, що 72% учасників навчального процесу здатні до ірраціональної остракізації, оскільки їх вчинки є необґрунтованими та спираються на інтуїтивні відчуття.

Зважаючи на природу виникнення, Д. Міллер вказує на такі характерологічні особливості чуток, що можуть стати причинами остракізації особистості у формі пересуду (табл. 1):

1. свідомо недостовірність інформації: неминучість виникнення тих чи інших спотворень матеріалів повідомлення при їх усній передачі за межі комунікативного ланцюга, що зумовлено обмеженням людського сприйняття та пам'яті, внаслідок чого збільшується різниця кожного нового переказу з початковим текстом;

2. відсутність найменування джерела: чутки характеризуються знеособленою, анонімною або «неавторизованою» інформацією, джерело якої позначене як невизначене або невідоме суб'єктові, що дає змогу уникнути відповідальності за поширення непідтверджених відомостей, а також зосередитися на змісті самого повідомлення, нівелюючи суб'єктивно несуттєве джерело інформації;

3. поширення «від індивіда до індивіда»: передача інформації за допомогою переважно «індивідного» підходу, згідно з яким цей різновид комунікації розглядався відносно однорідного конгломерату осіб, що передають повідомлення. Під час спільного обговорення чуток члени тимчасової мікрогрупи не тільки отримують доступ до знань, життєвого досвіду, аналітичних здібностей кожного, набувають соціальної підтримки перед загрозою, що виникла, але і виступають як сукупний суб'єкт пересудотворення. Вони передають переважно ту інформацію, яка вже отримала схвалення з боку співрозмовників;

4. передача по каналах неформального або міжособистісного спілкування: чулки знаходять відображення в повідомленнях ЗМІ або згадуються в різних офіційних матеріалах внаслідок того, що ті, хто їх поширюють, взаємодіють з уже ратифікованою іншими інтерпретацією загальної проблеми; вони виступають в якості суб'єктів міжмікрогрупової взаємодії;

5. секретність відомостей: розуміння пересуду як інформації, що передана по секрету для «своїх» і недоступна «чужим». У випадку загрози репресивних заходів із боку певних структур повноцінний процес інформаційного обміну наштовхується на перешкоди, супроводжується своєрідним демагогічним прийомом заборони на подальшу трансляцію;

6. існування на правах новин: чулки – це нещодавно отримані тими, хто їх поширює, повідомлення, які містять ще не відому (повністю або частково) інформацію про значні зміни соціального або природного середовища;

7. суб'єктивна значущість інформації: повідомлення, що поширюються офіційними каналами, часто безпосередньо не стосуються поточних справ і проблем аудиторії – це інформація «про інших», а чулки завжди «про себе», власні актуальні пріоритети, те, що має персонально зумовлену значимість для активних поширювачів. Ті відомості, які сприймаються співрозмовниками як неважливі, не здатні далеко просунутися каналами пересуду;

8. ситуативна зумовленість виникнення: чулки не завжди відображають проблеми суспільства безпосередньо і явно, але описують їх у символічному вигляді, виконуючи функцію дотримання традиційно закріплених норм створеного угруповання. Вони виникають при переживанні смислової неоднозначності, заплутаності та незрозумілості подій, а також наявності загрози для фізичного, матеріального або психологічного благополуччя.

Таблиця 1

**Екстраполяція загальносоціальних причин пересуду в системі
остракізації**

<i>Характерологічна особливість пересуду</i>	<i>Причини остракізаторських тенденцій у формі чуток</i>
Свідома недостовірність інформації	Спотвореність сприйняття групою остракізованого індивіда шляхом передачі інформації в усній формі за допомогою комунікативного ланцюга.

Відсутність найменування джерела	Анонімність інформації, що дає змогу поширювачу (остракізатору) уникнути відповідальності.
Поширення «від індивіда до індивіда»	Забезпечення соціальної підтримки з боку мікрогрупи, члени якої є сукупним суб'єктом пересудотворення.
Передача каналами неформального або міжособистісного спілкування	Можливість бути суб'єктом міжмікрогрупової взаємодії; передача повідомлень вже опрацьованої інформації, як наслідок – мінімізація ризику «бути іншодумцем».
Секретність відомостей	Сприйняття процесу поширення чуток як механізму розмежування «своїх» і «чужих». Забезпечення цілісності групи.
Існування на правах новин	Формування бази знань для попередження негативних значущих змін соціального або природного середовища. Є формою захисного механізму особистості.
Суб'єктивна значущість інформації	Забезпечення цілісності та сталості групових процесів шляхом утилізації інформації як неактуальної.
Ситуативна зумовленість виникнення	Дотримання загальноприйнятих норм як механізму збереження екологічності групової взаємодії, при виникненні смислової неоднозначності, заплутаності й незрозумілості подій всередині колективу.

Важливим елементом при вивченні поняття пересуду в системі остракізації особистості в навчальному середовищі є явище атрибуції власної причетності до прогнозованих наслідків. Г. Олпорт і Л. Постмен розрізняють такі категорії представленої феномену:

- безпосередню, коли проявляється персональна залученість у процес остракізації, у зв'язку з тим, що останні події сприймаються як такі, що здатні змінити подальшу життєдіяльність самого остракізатора і/чи його найближчого оточення;
- непряму, при якій зберігається переживання залученості до наслідків поширення пересудів, але тільки через вплив, що здійснюється індивідами на подальші взаємовідносини остракізованого із його соціальним оточенням;
- опосередковано, якщо наслідки пов'язані лише з іншими представниками умовної соціальної спільноти, до складу якої включає себе остракізована особа за ознаками віку, статі, національності, місця проживання, соціального стану тощо.

Використання таких категорій, що ґрунтуються на відмінностях в ідентифікації із представниками малих (контактних) і великих (умовних) груп, дає змогу зробити таке припущення: чим менша включеність індивіда у прямий процес пересудотворення, тим вищий рівень остракізації або поширення чуток, бо однією з причин виникнення остракізму є відсутність відповідальності за власну діяльність.

Висновки. Теоретичний аналіз психологічних аспектів комунікативного феномену пересуду в системі остракізації особистості в освітньому просторі дав змогу проаналізувати особливості чуток, які Т. Кеплоу характеризує як спілкування з вираженими конотаціями значущості, що поширюються за допомогою єдиної неформальної комунікації між суб'єктами взаємодії, в межах групи.

Аналізуючи теоретичні відомості, які висвітлюють проблему явища пересуду, зауважено, що чутки є неперевіреними й інструментально релевантними інформаційними твердженнями, що перебувають у зверненнях, які виникають у контекстах невизначеності, небезпеки або потенційної загрози і допомагають особистості віднайти розуміння та справитися з ризиком.

На основі узагальнення розробленої теми екстраполяції поняття пересуду як форми ostracizmu в теорії Т. Шибутані вказано, що чутки – це процес обговорення інформації, «комунікації, за допомогою якої особи, опинившись в неоднозначній ситуації, намагаються вибудувати її правильну інтерпретацію, об'єднуючи свої інтелектуальні ресурси задля забезпечення власної безпеки», що проявляється в тенденціях ostracizacji як форми захисту.

Вказано на причини ostracizacji шляхом пересуду (за Д. Горбачовим): не потребують підтвердження; виникають у проблемних ситуаціях; поширюються неформальними комунікативними каналами; сприймаються співрозмовником як новини; характеризуються безсумнівною значимістю для ostracizacji.

За допомогою експериментального дослідження підтверджено ірраціональність природи чуток як різновиду ostracizmu в освітньому середовищі. За результатами мінітесту «Чому ви його ігноруйте?» виявлено, що 72% учасників навчального процесу здатні до ірраціональної ostracizacji, оскільки їхні вчинки є необґрунтованими та спираються на інтуїтивні відчуття.

Проаналізовано характерологічні особливості чуток, зважаючи на природу виникнення та їх взаємозалежність із причинами формування ostracizatorskich тенденцій в освітньому середовищі:

- свідомо недостовірність інформації – спотвореність сприйняття групою ostracizovanого індивіда;
- відсутність найменування джерела – можливість уникнення відповідальності;
- поширення «від індивіда до індивіда» – забезпечення соціальної підтримки;
- передача каналами неформального або міжособистісного спілкування – мінімізація ризику бути «іншодумцем»;
- секретність відомостей – забезпечення цілісності групи;
- існування на правах новин – захисний механізм особистості;
- суб'єктивна значущість інформації – забезпечення сталості групових процесів;
- ситуативна зумовленість виникнення – дотримання загальноприйнятих групових норм.

Констатовано зв'язок між включеністю індивіда у прямий процес пересудотворення (безпосередній, непрямий, опосередкований) та рівнем ostracizacji або поширення чуток.

Вищезазначені психологічні точки зору мають вивчатися і враховуватися для правильного теоретичного та методологічного обґрунтування явища пересуду як форми остракізму, а також при розробці діагностичного інструментарію для своєчасного виявлення остракізаторських ознак. Перспективи подальшого розгляду цієї проблеми вбачаємо в більш розгорненому вивченні психологічних особливостей феномену пересуду та його впливу на формування процесів остракізму в освітньому середовищі.

Бібліографічні посилання

- Baumeister, R. F., Zhang, L. Q. and Vohs, K. D. (2004), "Gossip as cultural learning", *Rev. Gen. Psychol*, Vol. 8, p. 111–121.
- Brady, D. L., Brown, D. J. and Liang, L. H. (2017), "Moving beyond assumptions of deviance: the reconceptualization and measurement of workplace gossip", *J. Appl. Psychol*, Vol. 102, p. 1–25.
- Campbell, W. K., Reeder, G. D., Sedikides, C. and Elliot, A. J. (2000), "Narcissism and comparative self-enhancement strategies" *J. Res. Pers*, Vol. 34, p. 329–347.
- Chen, Z. X. and Aryee, S. (2007), "Delegation and employee work outcomes: an examination of the cultural context of mediating processes in China" *Acad. Manag. J*, Vol. 50, p. 226–238.
- Cole, J. M. and Dalton, J. (2019), "Idle women's chat? Gender and gossip. Social section," in *Proceedings of the Annual Conference, of the British Psychological Society*, University of Kent, MI.
- Ellwardt, L., Labianca, G. J. and Wittek, R. (2017), "Who are the objects of positive and negative gossip at work? A social network perspective on workplace gossip" *Soc. Netw.* Vol. 34, p. 193–205.
- Feinberg, M., Willer, R. and Schultz, M. (2015), "Gossip and ostracism promote cooperation in groups" *Psychol. Sci.* Vol. 25, p. 656–664.
- Fisher, A. F (2018), "The lack of a generalization group to the individual is a threat to the study of human objects", *PNAS*, Vol. 27, p. 6106–15.
- Foster, E. K. (2004), "Research on gossip: taxonomy, methods, and future directions" *Rev. Gen. Psychol.* Vol. 8, p. 78–99.
- Kniffin, K. M. and Wilson, D. S. (2010), "Evolutionary perspectives on workplace gossip: why and how gossip can serve groups" *Group Organ. Manag.* Vol. 35, p. 150–176.
- Kniffin, K. M. and Wilson, D. S. (2005), "Utilities of gossip across organizational levels: multilevel selection, free-riders, and teams" *Hum. Nat.* Vol. 16, p. 278–292.
- McAndrew, F. T., Bell, E. K. and Garcia, C. M. (2007), "Who do we tell and whom do we tell on? Gossip as a strategy for status enhancement" *J. Appl. Soc. Psychol.* Vol. 37, p. 1562–77.
- Ritter, F. E. (2007), *To find out: how the sequence of topics affects learning.* Oxford series on cognitive models and architectures. Oxford, New York, Oxford University Press.
- Skulkina, E. N. (2015), "Individual-psychological determinants of the formation of social attitudes of xenophobia in adolescents" [Indy`vidual`no-

psy`xologichni determinanty` formuvannya social`ny`x ustanovok ksenofobiyi u pidlitkiv”]. *Psychopedagogy in Law Enforcement*, Vol. 60, p. 58–60.

- Waddington, K. and Michelson, G. (2017), “Analyzing gossip to reveal and understand power relationships, political action and reaction to change inside organizations,” in *Paper Presented at the 5th International Critical Management Studies Conference*, Manchester.
- Wu, L. Z., Birtch, T. A., Chiang, F. F. and Zhang, H. (2016), “Perceptions of negative workplace gossip a self-consistency theory framework” *J. Manag.* Vol. 44, p. 1873–98.

УДК 159.9

DOI <http://dx.doi.org/10.15421/102010>

ОСОБИСТІСНІ ЧИННИКИ СХИЛЬНОСТІ ДО НЕГАТИВНОГО ЕСКАПІЗМУ СЕРЕД СТУДЕНТІВ УНІВЕРСИТЕТУ PERSONALITY PRECURSORS OF PRONENESS TO THE NEGATIVE ESCAPISM OF THE UNIVERSITY STUDENTS

Носенко Е.Л.,

д.психол.н., проф., член-кор. НАПН
України, проф. кафедри соціальної
психології та психології управління,
ДНУ ім. Олесея Гончара
enosenko2001@gmail.com

Аршава І.Ф.,

д.психол.н., проф., завідувач кафедри
загальної психології та
патопсихології, ДНУ ім. Олесея
Гончара
iarshava55@gmail.com

Проаналізовано підходи до концептуалізації поняття ескапізм в психології. З посиланнями на дослідження зарубіжних авторів, зокрема російських, розглянута можливість концептуалізації феномену негативного ескапізму як багатофункціональної копінг-стратегії типу «уникнення». Емпірично визначено особистісні передумови переживання студентами університету негативного ескапізму як копінг-стратегії типу «уникнення» і негативний вплив схильності до ескапізму цього типу на психологічне благополуччя і якість життя суб'єкта навчання.

Ключові слова: негативний ескапізм, копінг-стратегії, особистісні передумови, студенти університету, психологічне благополуччя.

Background. In the threatening conditions of COVID-19 Pandemic the quarantine regulations concerning the attendance of classes by full-time students appeared to tell negatively on the success of distance learning first of all of those students who before the quarantine also missed classes without favorable excuses. So, the types of coping defense mechanism, chosen consciously, and coping strategies of the avoidance type which are chosen consciously might be interpreted as a more or less stable feature of the personality than a situational behavioral manifestation. With reference to the research findings of a number of foreign researchers we substantiated the hypothesis that proneness to escapism can be identified as a specific coping strategy compatible with the strategies of avoidance, distancing and self-control which signal of the deficit of resources in the unsuccessful learners to act adequately under the present ecological conditions.

Method. Using a number of the contemporary techniques of assessing the individuals' coping resources and three personality characteristics such as: the sense of the life orientations, satisfaction with life, index of well-being, designed by C. Ryff and adopted to the Ukrainian culture at Dnipro University under the guidance of the authors of this paper, we conducted an empirical study to prove the hypothesis of the deficit in learners prone to the negative escapism of the recourses to cope with problems of life. The **sample** included 60 subjects – University students of psychology department, predominantly female.

Results. We have found differences between the individuals, which showed that the students prone to escapism give preference to the following coping strategies: distancing, avoidance and self-control - all the differences are statistically significant. Those prone to escapism appeared to display lower meaningfulness of life, lower involvement into the life process, lower efficacy of life as well as lower than non-escapists locus of self-control and the life control. We have discovered with the help of the "Life Satisfaction Test" that they drastically differ from non-escapists in the compatibility between the set aims and the achieved owns. Convincing differences were also found in the psychological well-being on all the scales.

Conclusion. The results obtained can be used for making individual programs for the escapists on how to increase the efficacy of their functioning as the subjects of their education acquisition and life in general.

Keywords: negative escapism, coping strategies, personal background, university students, psychological well-being.

Problem identification. In the contemporary unpredictably threatening ecological conditions of COVID-19 Pandemic, when the quarantine regulations concerning the attendance of classes by the full-time university students, announced at the end of the previous academic year and abandoned in Ukraine in the middle of September of the current year (alas, to be shortly renewed again), the individuals with proneness to escapism should become the objects of the special attention of the educators and practical psychologists. The thing is, the so-called negative escapism appeared to be not a merely situational characteristic feature of behavior, but a factor, which might play a more dramatic role in the personality functioning in the present conditions of life.

It is known that under the same conditions of life people might behave differently owing to the differences in their dispositional traits, the aims pursued in life, sense of the life and motivational orientations, the degree of involvement into the achieving of aims and other personality precursors, which determine the functioning of both unconscious defense mechanisms and consciously chosen coping strategies. The latter, as is known, can be either of the problem-focused type or the emotion-focused ones, indicative of anxiety, and those of the avoidance type, which might signal of the coping deficit in the individuals' cognitive resources.

We present in this paper a brief review of different approaches to the conceptualization of the phenomenon of "escapism", analyze various aspects of its manifestation, of which the negative form of escapism resembles the avoidance – type of coping strategy and appears to be quite often detrimental both for the individual's psychological well-being and the quality of life.

A brief review of the approaches to the conceptualization of escapism in psychology. The phenomenon of "escapism" attracted special attention of psychologists fairly recently in 1993, when it was included into the Encyclopedia of Psychology Research (Ayto,1999) and later on into the fundamental international edition "Personality Psychology. Theory and assessment" (2008).

With reference to the mentioned above editions and the later publications it is reasonable to mention in the introductory part of this paper, that the phenomenon of escapism has already been investigated earlier in various contexts. For instance, the concept had been studied in the frameworks of the developmental psychology with reference to the children's dreams, till it became clear that proneness to escapism can be also manifested in the real world.

Russian researcher V.S Mukhina (2004) defined the meaning of escapism as a form of adaptation of the individual to the subjectively difficult conditions of life. The author singled out two forms of escapism: "group escapism" and "autism" (an individual form of its manifestation). The term was also used by some authors to describe an individual form of escapism from the real world to the imaginary virtual one. Both forms of escapism, mentioned above, are indicative of the intention of the individual to get rid of the "difficult thoughts" and "unfavorable relations". V.S. Mukhina also stressed the point that although escapism might result in the danger for the individual of getting isolated from the society, it should be viewed as the phenomenon which accompanies the normal ontogenetic

development. Another Russian researcher D.A. Kutuzova (2010) defined escapism as a mean of solving the task of self-identification in the youth in a wide context, as she puts it, and as a defense mechanism – in a narrow context.

V.S. Ruchko (2012) defined escapism as a specific coping strategy manifested in the form of a situational role ascribed by the individual to oneself.

Other researchers demonstrated similar ambivalence of the views on escapism. They attached to escapism the function of the activity and interpreted it in the context of various individual hobbies, formed in the contemporary media-society.

Researchers singled out healthy and unhealthy forms of escapism which have important differences.

A special group of research investigations of escapism is represented by the finding related to the participation of the young people in the on-line role-playing activities and in the on-line games. The researcher H. Uee, using the author's own technique "Motivation of play inventory", has come to the conclusion that escapism is the predictor of the formation of the so-called "Internet play addiction". Later on other researchers (D. Hagstrom & V. Kaldo) (2014) carried out a research, which allowed to conclude that negative escapism played a much more dramatic role in the determination of distress and life dissatisfaction.

Polish researchers Kacz Marek, Drazkovsky (2014) found on a representative sample of 1056 individuals, that the computer-game players with the escapist motivation wasted much more time than the non-escapist youth on performing similar tasks.

The interpretation of proneness to escapism as a form of a psychological defense mechanism is referred to in some psychological tests designed for the assessment of the social disadaptation.

Thus researchers demonstrate similar ambivalence of views on escapism. Most of them attach to escapism the meaning of the form of behavior stimulated by the contemporary media.

On the basis of the above reviewed theoretical assumptions and empirical observations it seems possible to substantiate the hypothesis that proneness to the negative escapism is not simply a behavioral manifestation of the situationally determined conditions of functioning but a more or less stable personality characteristic feature, the formation of which might be determined by the deficit in the individual of the personality resources to function successfully in difficult life situations. It signals not only the appearance of coping problems, but might be also indicative of the deficit of the personality resources to cope with those problems.

So in this paper we intend to demonstrate that proneness to the negative escapism is likely to impact negatively both: the individual's psychological well-being and one's quality of life, since that form of escapism is indicative of the deficit of personality resources to cope successfully with major life tasks.

The objective of the present study and its results. We present below the description of the so-called deficitary model of proneness to the negative escapism, which is illustrated by the results of the empirical research carried out at the faculty

of psychology and special education of Dnipro National University since the beginning of COVID- 19 Pandemic.

The objective of the empirical study was to identify the likely psychological precursors of proneness to the negative escapism which fairly quickly appeared evident as the quarantine was announced and the day-students were allowed to continue studying on-line. We carried out a quasi-experimental research in which sixty students took part. Thirty of them showed particular interest in the phenomenon of escapism and even organized, at their own initiative, a group of escapist, the members of which contacted from time to time and discussed the results of the meeting of the International group of escapist in Kiev.

It quickly became clear that those students, who showed interest in escapism, had earlier been prone to miss classes without favorable excuses and appeared to differ from other students, called below “non-escapists”, first of all by their higher levels of resorting to such types of coping strategies, as avoidance and distancing as their habitual coping resources.

The data, presented in table 1, illustrate differences between the group of the individuals, prone to escapism (group 1), and the group without proneness to escapism (group 2), which are statistically significant for all the three basic coping strategies, compatible in meaning with escapism: a avoidance, distancing and self-control.

Table 1

Differences between the groups of the individuals prone to escapism (group 1) and non-escapists (group 2) in the frequency of using various coping strategies

Scales	Mean values		t-Student criterion
	group 1 (prone to escapism) (N=30)	group 2 (non-escapists) (N=30)	
Problem-focused coping	55	56	-0,77
Distancing	55	48	3,80*
Self-control	47	38	4,12*
Seeking social support	46	46	0,16
Avoidance	54	44	5,53*

*differences are valid at $p \leq 0,05$

The differences are statistically significant between the compared groups of subjects prone to the negative escapism (group 1) and non-escapists (group 2) on all the three coping strategies compatible with negative escapism (distancing significant at $t=3,8$), self-control (significant at $t=4,12$), avoidance (significant at $t=5,53$). Those results convincingly prove the hypothesis that escapist much more frequently choose the strategy of “avoidance” than non-escapists. Escapist also demonstrate higher level of proneness to the choice of the self-control coping strategy, strategy of distancing and avoidance. Those data suggest that escapist possess higher tendency to avoid problems that may arise in their life activities, which makes the term “escapist” quite self-explanatory: escapist more frequently avoid problems than non-escapists.

Another interesting finding of the empirical research is connected with the analysis of the sense of the life orientations of the escapist. Their involvement into the process of life is lower than that of the non-escapists as well as meaningfulness of life, which negatively tells on the efficacy of their functioning.

According to the empirical data escapist have lower level of the locus of the life control as well as the locus of the self-control. The differences (as shown in table 2) are statistically significant for all but one scales of the sense of the life orientations (see table 2).

Table 2

Inter-group differences in the Sense of the life orientations

Scales	Mean values		t- Student criterion
	group 1 (prone to escapism) (N=30)	group 2 (non-escapists) (N=30)	
Meaningfulness of life	85	96	-2,72*
Goals in life	28	30	-1,40
Life process	24	28	-3,09*
Life efficacy	21	23	-2,58*
Locus of the self-control	18	19	-2,49*
Locus of the life-control	24	27	-2,41*

*differences are valid at $p \leq 0,05$ as assessed with the help of the questionnaire "Sense of the life orientations" (by D. O. Leontiyev)

The data presented in table 2 also illustrate that the achievement of success in life by the individuals, prone to escapism, is hindered by the pertinence to them in comparison with non-escapists of the lower level of the meaningfulness of life, lower level of the involvement into the process of life, lower level efficacy of life, as well as the locus of self-control and the locus of the life control. This negatively tells not only on their sense of the life orientations as a significant component of the quality of life but on the satisfaction with life. Even the aims of the life seem to be not clearly realized by escapist.

There is no wonder that the mentioned results are supported by the empirical data concerning life satisfaction (see table 3).

Table 3

Inter-group differences in life satisfaction between the individuals prone to escapism and non-escapists

Scales	Mean values		t- Student criterion
	group 1 (prone to escapism) (N=30)	group 2 (non-escapists) (N=30)	
Interest in life	5,0	5,3	-0,77
The order of the aims achievement	6,0	5,1	1,79
Compatibility between the chosen aims and the achieved ones	2,9	5,6	-5,75*
Positive self-appraisal	5,2	5,3	-0,15
Overall mood	4,1	5,1	-1,67
Life satisfaction index	23,3	26,5	-1,82

*differences are valid at $p \leq 0,05$

The data presented in table 3 show that the achievement of success in life by the individuals prone to escapism is hindered by the pertinence to them not-only of the lower level of the meaningfulness of life, but also of the low compatibility between the chosen aims and the achieved ones, as well as the insufficient involvement into the process of life, which is evident from the data in table 3.

That is why the escapist, according to the presented empirical data, also differ significantly from the non-escapists on their psychological well-being (see table 4).

Table 4 shows the concluding aspect chosen by us for the investigation of the personality differences in psychological well-being between escapist and non-escapists.

Table 4

Differences between the group of the individuals prone to escapism and non-escapists on their psychological well-being

Scales	Mean values		t- Student criterion
	group 1 (prone to escapism) (N=30)	group 2 (non-escapists) (N=30)	
Positive relations with other people	55	58	-1,47
Autonomy	55	58	-1,47
Environmental mastery	47	57	-5,29*
Orientation to the personal growth	56	60	-2,09*
Awareness of the aims of life	52	61	-4,37*
Self-acceptance	46	57	-3,91*
Psychological well-being	313	354	-4,10*

*differences are valid at $p \leq 0,05$, as assessed with the help of the questionnaire by C. Ryff, adapted to the Ukrainian culture by E. Nosenko, O. Znanetskaya

It is necessary to stress the point that we investigated only negative escapism. So escapist appear to have many negative and considerably less positive characteristic features of their personalities, which certainly deserve a deeper analysis and further studies on various and more numerous samples.

So far with reference to the data presented in this paper it is possible to conclude that the individuals prone to escapism have lower indicants as compared to non-escapists practically on all the seven aspects of the psychological well-being, five of which significantly differ from the characteristic features of non-escapists, namely: environmental mastery; orientation to the personal growth; awareness of the aims of life; self-acceptance and the overall value of psychological well-being. There seems to be probably one personality precursor of escapist which tells positively on their functioning: it is the agreement between the aims which they set and the aims which are achieved. It seems to be encouraging for escapist.

Conclusion. We have defined in this paper most of the personality precursors of the negative escapism, namely: resorting to the avoidance type of coping strategies; several aspects of their sense of the life orientations: insufficient meaningfulness of life, insufficient orientation to the process of life, low life efficacy and the lower locus of control of the self and the life, environmental mastery and others.

The results obtained can be used for making individual programs for the escapist on how to increase the efficacy of their functioning as the subjects of their education acquisition and life in general. But there seems to be an agreement between the aims that they set and the aims that they strive to achieve, which deserves appreciation. The overall conclusion is that being an escapist means depriving oneself of the chances to achieve psychological well-being.

References

- Ayto, J. (1999), *Twentieth Century Words*, Oxford: University Press.
- Boyle, G., Matthews, G. & Saklofske, D. (2009), *The SAGE Handbook of Personality Theory and Assessment: Personality Theories and Models*. Sage Publications LTD.
- Hagstrom, D. & Kaldo, V. (2014), "Escapism among Players of MMORPGs. – Conceptual. Clarification Its Relation to Mental Health Factors and Development of a New Measure". *Cyberpsychology, Behavior and Social networking*, 17(1), p. 19-25.
- Kolesnikova, I. (2016), "Escapism as a mean of self-identification and personal identification in the context of philosophical anthropology" [Eskapizm yak zasib samoindentyfikaciyi i identyfikaciyi osoby v konteksti filosofskoyi antropologiyi]. *Nauka. My'steczstvo. Kul'tura – Science. Art. Culture*, № 2 (10).
- Kutuzova, D. (2010), "Escapism as a form of self-determination among adolescence and youth" [Eskapizm yak forma samovyznachennya v pidlitkovomu i yunaczkomu vici]. *Materialy mizhnarodnogo molodizhnogo nauchnogo forumu MMGU – Materials of the International Youth Scientific Forum, M: MSU*.
- Mukhina, V. (2004), "Group escapism and individual autism-components of social and personal development at the stages of adolescence and youth" [Grupovyj eskapizm i individualnyj avtyzm-komponenty social'nogo i osoby'stisnogo rozvytku na etapax otrocztva i yunosti]. *Rozvytok osoby – Personal development*, №1, p.156-175.
- Ruchko, A. (2012), "Values and meanings as components of socio-cultural reality" edited by N. Kostenko [Cinnosti i smysly yak komponenty sociokulturnoyi realnosti]. *Semantic morphology of society*, Kyiv, p. 91-123.

УДК 159.9

DOI <http://dx.doi.org/10.15421/102011>

ОЦІНКА СТІЙКОСТІ РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У СТУДЕНТІВ КОЛЕДЖУ ASSESSMENT OF THE SUSTAINABILITY OF THE DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL RESPONSIBILITY AMONG COLLEGE STUDENTS

Шевченко Н.Ф.,

д.психол.н., проф. кафедри педагогіки та психології освітньої діяльності, Запорізький національний університет
shvchenkonf.20@gmail.com

Крошка Н.П.,

практичний психолог, Фаховий коледж ракетно-космічного машинобудування ДНУ імені Олеся Гончара
psiholog.kroshka@gmail.com

Статтю присвячено оцінці стійкості професійної відповідальності, набутої в результаті впровадження психолого-педагогічної програми з її розвитку у студентів коледжу ракетно-космічного машинобудування. Отримані дані довели, що структурні компоненти професійної відповідальності піддаються розвивальному впливу за умови впровадження запропонованої програми; розвиток цих структурних компонентів впливає на зростання загального рівня професійної відповідальності майбутніх фахівців ракетно-космічної галузі. Підтверджено робочу гіпотезу, відповідно до положень якої розвиток професійної відповідальності майбутніх фахівців ракетно-космічної галузі визначається комплексом взаємопов'язаних психологічних умов, а її функціонування буде більш успішним шляхом реалізації розвивальної програми цілеспрямованої актуалізації визначених психологічних умов у процесі професійної підготовки. Дослідження підтвердило стійкість результатів через рік після впровадження програми з розвитку професійної відповідальності у студентів коледжу ракетно-космічного машинобудування.

Ключові слова: професійна відповідальність, ракетно-космічна галузь, соціально відповідальна поведінка, вольові якості, локус контролю, почуття совісності, саморегуляція поведінки.

Background. For professionals of the rocket-and-space industry, the high level of professional responsibility is extremely important due to the complexity of the activity. The process of creating and operating technical complex, such as aircraft, must be reliable and safe for people and the environment. In this regard, there is a need for practical measures for the purposeful development of professional responsibility of future specialists of rocket-and-space engineering.

The **objective** of the article is to highlight the sustainability of the results of the development of professional responsibility among students of the College of Rocket-and-Space

Method. The following psychodiagnostics instruments were used: Multidimensional-functional diagnostics of "Responsibility" (Prjadein, 1999); questionnaire for Measurement of the Social Responsibility of an Engineer (Koval'chuk, Proskura, 2010); questionnaire of Volitional Qualities of Personality (Chumakov, 2006); "Locus of control" (Ksenofontova, 1999); "Scale of conscientiousness" (V. Melnikov, L. Yampolsky); questionnaire "Style of self-regulation of behavior" (Morosanova, 2005).

The **sample** included 60 testees – students of the third course of the College of Rocket-and-Space Engineering.

Results. The author has revealed the following indicators of the professional responsibility of students: awareness of responsibility as professionally significant quality; developed motives of the socially responsible behavior; expression of volitional qualities of personality; internal subjective control in professional activities; severity of the conscience; self-awareness of behavior in professional activities. Stability of development of the definite parameters in the studied groups has been shown and analyzed. Legality of the certain psychological conditions of the professional responsibility development and effectiveness of the developed program have been confirmed. The lack of statistically significant changes in the control group has indicated the need for targeted development of the professional responsibility of future specialists of the rocket-and-space technology.

Conclusion. The study has confirmed the results stability a year after the first approbation of the program of the development of professional responsibility of students of the College of Rocket-and-Space Engineering.

Keywords: professional responsibility, rocket-and-space technology, socially responsible behavior, volitional qualities, locus of control, a sense of conscience, self-regulation of the behavior.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Враховуючи загальносвітові тенденції до підвищення ролі космосу для суспільства, головним напрямом розвитку ракетно-космічної галузі в Україні є формування економічно стійкої, конкурентоспроможної промисловості та інфраструктури. Досягнення цих цілей реальне завдяки підвищенню професіоналізму працівників та вихованню потужного кадрового потенціалу – майбутніх фахівців ракетно-космічної галузі. Підвищення ефективності та оптимізація діяльності спеціаліста можливі шляхом удосконалення його психічної організації: свідомої регуляції і самоконтролю суб'єкта діяльності, підвищення ролі ділової активності і свідомого відповідального ставлення до поставлених завдань, процесу і результату діяльності.

Для фахівців ракетно-космічної галузі високий рівень розвитку професійної відповідальності має виключне значення у зв'язку зі складністю діяльності. Процес створення та функціонування складних технічних комплексів, таких як літальні апарати, повинен бути надійним та безпечним для людей і навколишнього середовища. У зв'язку з цим виникає необхідність розробки практичних заходів цілеспрямованого розвитку професійної відповідальності у майбутніх фахівців – студентів коледжу ракетно-космічного машинобудування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання проблеми і на які спирається автор. Вітчизняними та зарубіжними науковцями вивчалися соціально-психологічні механізми формування професійної відповідальності колективних суб'єктів управління (Babanova, 2004); процес становлення відповідальності як професійно значущої якості (Patynok, 2008, Prjadein, 1999); соціальна відповідальність інженера (Koval'chuk, 2010); зв'язок відповідальності з рольовими професійними обов'язками (Muzdybaev, 1983); відповідальність у контексті особистісної властивості активного суб'єкта життєдіяльності (Dementij, 2005).

Незважаючи на представленість широкого спектра досліджень різних аспектів професійної відповідальності, аналіз літератури засвідчив відсутність наукових праць, в яких би висвітлювалася проблема вивчення психологічних умов, які сприяють розвитку професійної відповідальності фахівців ракетно-космічної галузі, а також розробки на цій основі практичних заходів цілеспрямованого розвитку їх професійної відповідальності у системі професійної освіти.

Метою статті є висвітлення стійкості результатів розвитку професійної відповідальності у студентів коледжу ракетно-космічного машинобудування через рік після впровадження спеціально розробленої психолого-педагогічної програми.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Згідно з нашими попередніми дослідженнями, професійна відповідальність може характеризуватися як форма відповідальності особистості або психологічна характеристика

особистості фахівця, яка сприяє усвідомленому та якісному виконанню ним професійних обов'язків, а також готовності відповідати за свої професійні дії перед собою, колегами, колективом і суспільством. Професійна відповідальність починає формуватися в ході професіоналізації, але особливу роль у процесі її становлення та розвитку відіграє етап професійної підготовки. Розвиток професійної відповідальності відбувається лише у процесі спільної діяльності у професійному середовищі (Shevchenko, Kroshka, 2016).

Розвиток концепції професійної відповідальності в системі теоретичних положень вітчизняних та зарубіжних науковців (Baranova, 2004; Dementij, 2005; Patynok, 2008; Prjadein, 1999) дає змогу розглядати структуру професійної відповідальності майбутніх фахівців ракетно-космічної галузі в єдності трьох компонентів: когнітивного, мотиваційно-афективного та діяльнісно-поведінкового. Трикомпонентна структура професійної відповідальності представлена змістом, що відображає специфіку професійної діяльності в ракетно-космічній галузі: когнітивним компонентом, який виражається системою засвоєних особистістю знань про сутність професійної відповідальності та їх усвідомленням; мотиваційно-афективним компонентом, що характеризується індивідуальною системою мотивів і смислів соціально відповідальної поведінки, емоційними переживаннями, які регулюють професійну відповідальність, професійно важливими якостями фахівця ракетно-космічної галузі; діяльнісно-поведінковим компонентом, який виявляється у виборі та реалізації певної лінії поведінки та вчинків у професійних ситуаціях.

Професійна відповідальність майбутніх фахівців ракетно-космічної галузі може визначатися як професійно важлива якість, що включає когнітивний, мотиваційно-афективний та діяльнісно-поведінковий компоненти, які диктуються характеристиками предмета та цілей професійної діяльності фахівця ракетно-космічної галузі (Shevchenko, Kroshka, 2016).

Аналіз результатів проведеного нами емпіричного дослідження засвідчив недостатній рівень розвитку професійної відповідальності у студентів коледжу ракетно-космічного машинобудування (базовий – у студентів I курсу, виконавчий – у студентів II–IV курсів). Так, для більшості студентів характерне засвоєння в ході навчання норм та правил професійної діяльності фахівця ракетно-космічної галузі, вибіркова суб'єктивна мотивація та цінностей професійно відповідальної поведінки (помірно позитивне ставлення до професійних обов'язків та відповідальності перед соціумом, невизначеність професійних планів), дотримання професійних норм, планування діяльності без прояву активності та ініціативності у вирішенні організаційних питань.

Визначаючи рівні розвитку професійної відповідальності студентів різних курсів навчання, згідно з даними психодіагностики, акцентуємо увагу на відсутності значних зрушень між числовими показниками досліджуваних II–IV курсів. Тобто, незважаючи на розширення, поглиблення і доповнення

компетенцій майбутніх фахівців, суттєвого зростання рівня їх професійної відповідальності не відбувається.

Результати констатувального експерименту вказали на необхідність розробки та впровадження практичних заходів цілеспрямованого розвитку професійної відповідальності майбутніх фахівців ракетно-космічної галузі на другому році навчання. На цьому етапі професійного становлення особистості можна достатньо адекватно визначити особливості прояву її професійної відповідальності, адже зазначений етап характеризується становленням когнітивної компетентності студентів, ознайомленням з цілісними фрагментами виробництва, їх предметно-технологічним та соціально-рольовим змістом. Це стає підґрунтям для здійснення майбутніми фахівцями дій та вчинків, які відповідають нормам власне професійних і соціальних відносин спеціалістів ракетно-космічної галузі.

При моделюванні процесу розвитку професійної відповідальності ми виходили з припущення про те, що цілеспрямований психолого-педагогічний вплив на розвиток професійної відповідальності майбутніх фахівців ракетно-космічної галузі, який буде здійснено через актуалізацію визначених психологічних умов (усвідомлення відповідальності як професійно значущої якості фахівця ракетно-космічної галузі; розвиненість мотивів соціально відповідальної поведінки; вияви вольових якостей особистості; інтернальність суб'єктивного контролю у професійній діяльності; вияви почуття совісності; усвідомлення саморегуляції поведінки у професійній діяльності), буде сприяти досягненню позитивної динаміки розвитку структурних компонентів професійної відповідальності (Shevchenko, Kroshka, 2016).

Впровадження програми здійснювалося на базі фахового коледжу ракетно-космічного машинобудування Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара зі студентами другого року навчання (спеціальність «Виробництво ракетно-космічного машинобудування») у 2018–2019 навчальному році. Програма реалізовувалася в межах позанавчальної роботи та включала 10 занять один раз на тиждень тривалістю по 4 академічні години кожне (загальний обсяг – 40 годин).

Перевірка стійкості результатів розвитку професійної відповідальності у студентів коледжу ракетно-космічного машинобудування здійснювалась через рік після першої апробації програми на тій самій вибірці. Експериментальна група (ЕГ), в якій раніше впроваджувалася психолого-педагогічна програма розвитку професійної відповідальності, складалася з 30 студентів третього курсу. До складу контрольної групи (КГ), в якій спеціальна розвивальна робота не проводилася, увійшли 30 студентів третього курсу.

Показниками ефективності розвивальної програми стала наявність позитивної динаміки за основними компонентами професійної відповідальності у студентів: когнітивним компонентом (система засвоєних особистістю знань про сутність професійної відповідальності та їх усвідомлення), мотиваційно-афективним (індивідуальна система мотивів і

смислив соціально відповідальної поведінки, емоційні переживання, які регулюють професійну відповідальність, професійно важливі якості фахівця ракетно-космічної галузі) та діяльнісно-поведінковим (вибір та реалізація певної лінії поведінки та вчинків у професійних ситуаціях). Про розвиненість когнітивного компонента може свідчити засвоєння студентами сутності професійної відповідальності, мотиваційно-афективного – суб'єктивізація мотивів та цінностей професійно відповідальної поведінки, діяльнісно-поведінкового – осмисленість професійної діяльності.

Оцінювання впливу психолого-педагогічної розвивальної програми здійснювалося шляхом проведення психодіагностичного зрізу. Інструментарій дослідження склали: багатомірно-функціональна діагностика «Відповідальності» (ОТВ-70) для дослідження ступеня усвідомленості відповідальності як професійно значущої якості (В. Прядейн) (Prjadein, 1999), опитувальник для виміру соціальної відповідальності інженера (Koval'chuk, Proskura, 2010), опитувальник вольових якостей особистості (М. Чумаков) (Chumakov, 2006), «Локус контролю» (О. Ксенофонтова) (Ksenofontova, 1999), «Шкала совісності» (В. Мельников, Л. Ямпольський) (P'in, 2016), опитувальник «Стиль саморегуляції поведінки» (В. Моросанова) (Morosanova), математично-статистичні методи обробки даних на базі пакета статистичних програм IBM SPSS-20 (t-критерій Стьюдента).

Перейдемо до аналізу стійкості розвитку показників професійної відповідальності у студентів відповідно до структурно-змістової сутності цього особистісного утворення.

Насамперед, були порівняні числові показники розвитку когнітивного компонента професійної відповідальності у контрольній та експериментальній групах. У порівняльній діагностиці було відзначено відсоткове перевищення кількості респондентів в експериментальній групі, чий результат перебувають в межах високого рівня (43,33% – КГ; 76,67% – ЕГ), а також різниця в кількості респондентів із низьким рівнем професійної відповідальності (3,34% – КГ; 0% – ЕГ). Такі дані свідчать про позитивні зміни в експериментальній групі, де показники прояву когнітивної осмисленості (а відповідно – і когнітивного компонента професійної відповідальності) збільшилися. Суттєвих змін у показниках контрольної групи не відбулося.

З метою підтвердження значущості стійкості досліджуваного параметра нами було використано t-критерій Стьюдента ($t_{кр}=2,64$). Порівняння даних у двох групах виявило статистично значущу різницю між показниками КГ та ЕГ ($t_{емп}=3,1$). Отримані результати вказують на те, що в результаті впровадження розвивальної програми збільшилася кількість студентів, які усвідомлюють значущість професійної відповідальності в роботі фахівця ракетно-космічної галузі, мають глибоке та цілісне уявлення про цю якість. Такі особи почали більш старанно ставитися до виконання доручених завдань, проявляти активність у навчально-професійних ситуаціях.

Перейдемо до аналізу результатів соціальної відповідальності майбутніх фахівців – умови розвитку мотиваційно-афективного компонента професійної відповідальності. Після участі у впровадженій програмі в експериментальній групі відбулися значні зміни за показниками соціальної відповідальності. Так, зменшилася кількість відповідей в межах низького рівня (КГ – 33,33%; ЕГ – 13,33%). Водночас в ЕГ було зафіксовано значне збільшення кількості студентів із високим рівнем розвитку соціальної відповідальності (КГ – 10%; ЕГ – 33,33%). Т-критерій Стьюдента виявив значущі відмінності за групами ($t_{емн}=3,7$).

Після участі у програмі розвиток мотивів соціально відповідальної поведінки здійснювався завдяки методу метафори, зокрема аналізу притч та розповідей, вирішення моральних дилем, а також завдань, спрямованих на усвідомлення особистісних та соціальних цінностей. Як свідчать отримані результати, студенти почали більше замислюватися над власною громадянською позицією, обов'язком перед суспільством, наслідками своїх дій, зокрема професійних. Окрім цього, варто відзначити розвиток морального ставлення майбутніх фахівців до роботи, взаємодії з колегами та навколишнім середовищем, керування почуттям обов'язку у власних вчинках, дотримання соціальних стандартів.

Перейдемо до аналізу показників за наступною складовою мотиваційно-афективного компоненту професійної відповідальності – вольовими якостями фахівця, зокрема цілеспрямованістю. Зауважимо, що показники обох груп перебували переважно в числовому діапазоні середнього рівня розвитку цілеспрямованості. Після участі в розвивальних заходах в учасників експериментальної групи збільшилося відсоткове співвідношення показників високого рівня вияву цілеспрямованості (КГ – 13,33%; ЕГ – 36,67%). Водночас в ЕГ було відзначено зменшення показників у межах низького рівня, що також свідчить про позитивну динаміку розвитку цієї вольової якості. Порівняння даних за t-критерієм Стьюдента виявило статистично значущу різницю в показниках ЕГ та КГ ($t_{емн}=2,9$).

Розроблена психолого-педагогічна програма сприяла розвитку цілеспрямованості студентів і здійснювалася переважно завдяки технікам із арсеналу арт-коучингу, вправ на самопізнання та рефлексію. Це допомагало проясненню мотивації до досягнення мети і визначенню перших кроків; аналізу й усвідомленню молодими людьми зовнішніх і внутрішніх, матеріальних, духовних і соціальних ресурсів на шляху до досягнення мети у професійній діяльності; виявленню настанов щодо майбутньої професійної діяльності; осмисленню мотивів та цілей професійної діяльності; дало змогу включити творче начало щодо найкращого досягнення своєї мети. Отже, проведені заходи сприяли розвитку цілеспрямованості, що може свідчити про ефективність тематичних блоків розвивальної програми.

Розглянемо результати за наступною складовою мотиваційно-афективного компоненту професійної відповідальності – інтернальністю суб'єктивного контролю. До впровадження програми більша частина студентів були схильні приписувати відповідальність за результати своїх

вчинків та діяльності як власним здібностям і зусиллям, так і зовнішнім чинникам. Після участі в розвивальних заходах показники експериментальної групи суттєво змінилися: зменшилася кількість студентів із низьким (КГ – 16,67%; ЕГ – 6,67%) та середнім (КГ – 20,4%; ЕГ – 36,67%) рівнями прояву інтернальності, проте збільшилося число осіб із високим рівнем інтернальності локусу контролю (ЕГ – 56,66%). Порівняння даних виявило статистично значущу різницю в показниках ЕГ та КГ ($t_{em}=2,7$).

Як свідчать отримані дані, в результаті участі у розвивальній програмі у студентів посилилося почуття власної відповідальності за своє життя загалом та за окремі вчинки, підвищився рівень самооцінки стосовно здатності з успіхом досягати своїх цілей в майбутньому, зокрема здобувати професійний успіх, усвідомлювати короткострокові і тривалі особистісні ресурси на шляху до досягнення мети.

Перейдемо до аналізу результатів за останнім показником мотиваційно-афективного компонента професійної відповідальності – вираженістю почуття совісності. До участі в розвивальних заходах показники совісності у респондентів обох груп перебували в однаковому числовому діапазоні. Причому серед досліджуваних переважав середній рівень розвитку совісності як внутрішнього морального імперативу поведінки та емоційного регулятора професійної діяльності. Це означає, що для більшої кількості досліджуваних було характерне дотримання соціальних норм у поведінці та діяльності, усвідомлення високого ступеня відповідальності фахівця ракетно-космічної галузі перед соціумом та навколишнім середовищем.

У студентів ЕГ було виявлено значні зміни за показниками совісності: зменшення кількості студентів із низьким (КГ – 3,34%; ЕГ – 0%) і середнім (КГ – 56,67%; ЕГ – 43,33% – після) рівнями совісності та підвищення – з високим (КГ – 39,99%; ЕГ – 56,67%). Порівняння даних виявило статистично значущу різницю в показниках ЕГ та КГ ($t_{em}=3,2$).

Підвищення рівня совісності у майбутніх фахівців після участі у розвивальній програмі може бути ознакою розвитку в них внутрішніх моральних імперативів поведінки, усвідомлення професійного обов'язку та відповідальності, схильності оцінювати власні вчинки, в тому числі й професійні, відповідно до власних уявлень про добро, обов'язок, справедливість та суспільне благо.

Розглянемо результати за діяльнісно-поведінковим компонентом професійної відповідальності, розвиток якого виражається в ступені усвідомлення майбутніми фахівцями саморегуляції поведінки у професійній діяльності. До участі в розвивальних заходах у більшості студентів потреба в усвідомленому плануванні діяльності була сформована недостатньо, що проявлялося в нереалістичності планів, незначній деталізованості, ієрархічності та стійкості планів, залежності від думки та оцінки оточення.

Після участі в експериментальній програмі у досліджуваних ЕГ простежувалась стійкість змін за показниками індивідуальної системи усвідомленої саморегуляції довільної активності. Так, зменшилася кількість відповідей, які належать до низького рівня (КГ – 10%; ЕГ – 6,67%). Водночас

було зафіксовано зростання кількості відповідей високого рівня (КГ – 23,33%; ЕГ – 40%).

Отримані результати є свідченням ефективності розвивальних заходів програми, спрямованих на усвідомлення майбутніми фахівцями своєї відповідальності та ролі в постановці професійних завдань, у формуванні цілей та виборі засобів виконання діяльності, сприяння готовності до професійного саморозвитку, самовизначення і самореалізації. Цей факт було підтверджено статистично: за t-критерієм Стьюдента виявлено статистично значущу різницю в показниках ЕГ та КГ ($t_{em}=3,9$).

Отримані результати засвідчили правомірність визначених психологічних умов розвитку професійної відповідальності та ефективність запровадженої програми. Стійкість змін за досліджуваними параметрами є підтвердженням необхідності цілеспрямованого розвитку професійної відповідальності майбутніх фахівців ракетно-космічної галузі, оскільки рівень розвитку цієї професійно важливої якості за звичайних умов навчання в коледжі є недостатнім.

Висновки і перспективи подальшого дослідження. Отримані дані довели, що структурні компоненти професійної відповідальності піддаються розвивальному впливу за умови впровадження спеціально розробленої програми. Відтак, розвиток цих структурних компонентів впливає на зростання загального рівня професійної відповідальності майбутніх фахівців ракетно-космічної галузі. Результати дослідження також підтвердили робочу гіпотезу, відповідно до якої розвиток професійної відповідальності майбутніх фахівців ракетно-космічної галузі визначається комплексом взаємопов'язаних психологічних умов, а її функціонування буде більш успішним у результаті реалізації розвивальної програми цілеспрямованої актуалізації визначених психологічних умов у процесі професійної підготовки. Дослідження підтвердило стійкість результатів через рік після впровадження програми з розвитку професійної відповідальності у студентів коледжу ракетно-космічного машинобудування.

Перспективним напрямом розвитку наукової проблематики надалі вбачається вивчення зв'язку відповідальності з іншими особистісними характеристиками фахівця ракетно-космічної галузі, виявлення гендерних та соціокультурних відмінностей відповідальної поведінки.

Бібліографічні посилання

- Baranova, S. V. (2004), *Socio-psychological mechanisms of collective professional liability of business management* [“Sotsial'no-psykholohichni mekhanizmy formuvannya profesijnoyi vidpovidal'nosti kolektyvnykh sub"yektiv upravlinnya”]: Candidate’s thesis, Luhans'k.
- Chumakov, M. V. (2006), “Diagnosis of volitional personality traits” [Diagnostika volevyh svojstv lichnosti]. *Vopr. Psihologii*, № 1, p. 169–178.
- Dementij, L. I. (2005), “Responsibility as a resource of personality” [Otvetstvennost' kak resurs lichnosti]. Omsk : Omskij gosuniversitet.
- Il'in, E.P. (2016), “The psychology of conscience: guilt, shame, remorse” [Psihologija sovesti: vina, styd, raskajanie]. St. Petersburg : Piter, 2016.

- Koval'chuk, O. S., Proskura, Yu. V. (2010), "Development of a questionnaire for measuring CR of an Engineer" [Rozrobka opytuval'nyka dlya vymiru sotsial'noyi vidpovidal'nosti inzhenera]. *Aktual'ni problemy psykholohiyi: zb. nauk. pr. Instytutu psykholohiyi im. H.S. Kostyuka NAPN Ukrainy*, т. 1, ch. 25/26, p. 282–288.
- Ksenofontova, E. G. (1999). "Investigation of the locus control of a personality – a new version of the "USK" [Issledovanie lokusa kontrolja lichnosti – novaja versija metodiki "USK"], *Psichologicheskij zhurnal*, № 2, p. 18–26.
- Morosanova, V. I., Aronova, E. A. (2007), "*Self-awareness and self-regulation of behavior*" [Samoznanie i samoreguljacija povedenija]. Moskva : Institut psihologii RAN.
- Muzdybaev, K. K. (1983) "*Psychology of responsibility*" [Psihologija otvetstvennosti]. Lviv : Nauka.
- Patynok, O. P. (2008). "Formation of responsibility as a professional significant quality of social worker" [Stanovlennya vidpovidal'nosti yak profesiyno znachushchoyi yakosti sotsial'noho pratsivnyka] : *Candidate's thesis*, Kiev.
- Prjadein, V. P. (1999). "Integrated Study of responsibility as systemic qualities of a personality" [Kompleksnoe issledovanie otvetstvennosti kak sistemnogo kachestva lichnosti] : *Candidate's thesis*, Ekaterinburg.
- Shevchenko, N. F., Kroshka, N. P. (2016). "Characteristics of the professional responsibility of a specialist of the aviation and rocket-and-space machinery" [Kharakterystyka profesiynoyi vidpovidal'nosti fakhivtsya aviatsiynoyi ta raketno-kosmichnoyi tekhniky]. *Problemy suchasnoyi psykholohiyi: zbirnyk naukovykh prats' Zaporiz'koho natsional'noho universytetu ta Instytutu psykholohiyi imeni H. S. Kostyuka NAPN Ukrainy*. Zaporizhzhya : ZNU, № 2 (10), p. 137–144.

Наукове видання

JOURNAL OF PSYCHOLOGY RESEARCH
VOLUME 26 (9)

Заснований у 1993 р.

Видається українською, російською та англійською мовами

Редактори: С. В. Белькова, А. В. Баратинська

Оригінал макет: Л. М. Клименко

Підписано до друку 25.11.2020. Формат 70x108 1/16. Папір офсетний.

Ум. друк. арк. 12,54. Наклад 50 прим. Зам. № 299.

Віддруковано в друкарні ПП «Ліра ЛТД»
dnipro.lira@gmail.com | +38 (067) 561-57-05

49107, м. Дніпро, вул. Наукова, 5.
Свідоцтво ДК № 6042 від 26.02.2018.